Recensies

Laura M. De Vos & Katrien Demuynck, *Voorbij Winnetou &* Pocahontas, 2025, Antwerpen, EPO, 270 blzn.; e-book: ISBN 9789462675636: € 17,50 en paperback: ISBN 9789462675629: € 24,90.

Dit boek is het gezamenlijke werk van twee vrouwelijke auteurs. Het feit dat het vrouwen zijn heeft een relatief belang. Hun samenwerking vanuit verschillende competenties is echter nog belangrijker, denk ik. Laura de Vos is antropologe aan de Radboud Universiteit in Nederland en heeft jarenlang in het westen van Canada bij inheemsen gewerkt. Haar doctoraat is gebaseerd op veldwerk ter plaatse. Katrien Demuynck is een Vlaamse historica die al heel wat geschriften op haar naam heeft. Ze ondernamen samen ook een reis langs de inheemse volkeren in Canada en het noordelijke deel van de VS, waarvan in dit boek het verslag te lezen is. Het boek geeft afwisselend een hoofdstuk van de ene en de andere auteur, waardoor de historische duiding (bij Katrien) en de veldwerkgegevens (bij Laura) elkaar afwisselen. Dat zij vrouwen zijn is belangrijk, omdat ze veel meer dan gebruikelijk was, de rol van de vrouwen bij het verzet en de overleving van "indianen" (of inheemsen, zoals zij steeds schrijven) belichten, met uitgebreide interviews van invloedrijke vrouwen ter plaatse.
Van bij de aanvang beklemtonen de auteurs dat ze aandacht vragen voor een hele rits zaken: als westerlingen zijn we misvormd door de Hollywoodversie van inheemsen, en dan vooral door de framing van 'goede en altijd overwinnende cowboys' tegenover 'slechte/ primitieve indianen'. Dat liet en laat geen ruimte om de andere visies en leefwijze van de inheemsen te herkennen en erkennen, omdat ze enkel begrepen werden en zelfs enkel konden bestaan als tegendeel van de westerse, superieure levensvisie. Daar hoort de rol van Christendom bij, als justificatie van de niet aflatende systemen van verknechting en culturele herprogrammering, maar die beeldvorming en feitelijke discriminatie zijn volgens de auteurs in de eerste plaats aangedreven door het kapitalisme. Een terugkerend thema in de interviews met inheemsen is de generaties van roof, deportatie, kindermishandeling en openlijke kolonisatie van de kant van de westerlingen, zowel Canadezen als inwoners van de Verenigde Staten. Onderweg wordt summier aangegeven dat de Franse koloniale politiek meer op compromis en samenleving gericht was (zoals de historicus Ned Blackhawk in zijn schitterend recent boek aantoonde), maar na de terugtrekking van de Fransen werd het veld eeuwenlang door de Engelse en vooral de protestants gestoelde politiek ingenomen en totaal leeggeroofd ten voordele van de nieuwe inwoners/bezetters. Dat de afspraken in de vele verdragen tussen leger of overheid en de inheemse volkeren niet nageleefd werden en vaak tot onbestrafte verdere roof en ook 'genocide' leidden wordt vooral door de historica (Katrien) vrij systematisch uiteengezet.
De meest vernieuwende stukken, tenminste voor ons taalgebied, zijn echter de uitgebreide interviews met vaak al oude verzetsmensen onder de inheemsen, en dan met name de vrouwen die opgezocht werden. De schrijfsters geven uitgebreid en beeldend weer wat de leefomstandigheden zijn van de inheemsen (en vooral van de verzetsgroepen onder hen), terwijl ze daarbij ook schetsen hoe die pogen terug in harmonie met het (beschadigde) leefmilieu te leven. De bedoeling van het boek is duidelijk om het beeld van de 'indiaan' bij te stellen, en dat aan de hand van hedendaagse initiatieven van hun kant. De geïnterviewden steken daarbij herhaaldelijk de hand uit naar de westerling van vandaag (zoals naar minderheden in de rest van de wereld) vanuit de onderbouwde overtuiging dat de disharmonie in klimaat en ecologie nu mondiaal de overleving van de mensheid begint te bedreigen. Die stem vanuit de hoek van de Canadees-Amerikaanse inheemsen vandaag is zelden gehoord, zeker in Europa, en dat is voor mij de reden dat dit boek een zeer welkome aanvulling is op de bestaande literatuur.

Verrassend voor wie de verzetsbewegingen in dat deel van de wereld niet volgt is zeker dat de basisopvattingen over de eenheid van mens en natuur en over de cyclische structuur van de tijd niet verdwenen zijn, maar geduldig en met een vraag naar samenwerking worden uitgedragen. De langdurige processen (heel veel juridisch werk, maar ook politieke actie) waarmee Inheemse raden, vaak getrokken door vrouwen, tot het hoogste niveau in de VS en Canada, hun gelijk halen tegen de lokale uitbuiting of land- en grondstofroof, maar nog meer tegen de mensonterende behandeling van generaties 'kostschoolkinderen' benemen soms de adem: hoe kunnen mensen zich alsnog blijven teweerstellen wanneer de overmacht van kapitaal en politiek zo groot is dat je als groep enkel marginaal en verslagen kan voortleven? De geïnterviewde vrouwen wijzen ook hierop en trachten door hun vele acties en hernieuwde leefwijzen te tonen hoe je als culturele traditie kan voortleven en ook anderen kan inspireren om hetzelfde te doen. De auteurs vermelden dit allemaal, vooral door de lange interviews met de actievoersters, maar verbloemen niet dat de strijd bijzonder ongelijk is.
De inspirerende kracht van dit soort verslag is vooral dat de soms als romantisch afgedane reactie van de 'natuurliefhebber-indiaan' wordt teruggewezen door te belichten hoe generaties van weerstand uiteindelijk lijken te leiden naar een bredere verspreiding van het traditionele wereldbeeld (het holisme van natuur-mens) als een realistisch alternatief op het extractivisme dat de westerse koloniale houding zo kenmerkt. Het verslag van de opeenvolgende aanhoudende, maar ook vaak bijgestuurde verzetsdaden opent daarbij voor de Europese lezer een wereld die door de zelfverheerlijking in de Hollywoodfilms en andere Karl May-verhalen tot nu toe ongekend was. Dat is zeker een grote verdienste van dit boek. Wat voor mij ontbreekt aan dit 'verslag' is enkel de meer academische reflectie over de rol van godsdienst en ideologie (politiek) in de beeldvorming over 'de ander' vroeger en nu, ook bij de vermeend wetenschappelijke rapportering. De verwijzing naar 'het kapitalisme' moet dit invullen. Hoewel ik wel zie en ook kan inschatten wat hiermee bedoeld wordt, laten de auteurs een kans liggen om de vraag naar dekolonisatie ook in de wetenschappelijke benadering hier wat verder uit te diepen. Maar het boek wilde vooral een boodschap geven over alternatieve feiten en tegenbewegingen, die doorgaans buiten het gezichtsveld blijven van media en politiek, en daarvan het zeker een bijzonder geslaagd voorbeeld te noemen.

Rik Pinxten

Andrew Jotischky en William J. Purkis (red)., *A Companion to Medieval Pilgrimage*, Leeds, ARC Humanities Press, 2024, Ill., 319 blzn., ISBN 9781641891790, €138.

De titel van het boek vat perfect de inhoud samen: het gaat om een integraal overzicht van het fenomeen van de bedevaart in de christelijke middeleeuwen. De redacteurs vonden het de moeite waard om aan een handboek te beginnen met een stand van zaken na vier decennia van intense aandacht voor het fenomeen. Die aandacht leidde zelfs tot een *Cultural Routes of the European Council Programme* (1987) bij de Raad van Europa als gevolg van de gestegen aandacht voor de (voet)bedevaart naar Santiago. Ook in Vlaanderen schieten Sint-Jacobswegen als paddenstoelen uit de grond, terwijl middeleeuwse pelgrims doodgewoon gebruik maakten van de aanwezige (hoofd)wegen. Vele Sint-Jacobswegen zijn historismen (*invented tradition*) uit de 19e eeuw en daar kwamen sedert de jaren 1980 nog eens duizenden wegen bij … De auteurs willen dus een overzicht bieden van wat 40 jaar onderzoek nu heeft opgeleverd in dit bloeiende onderzoeksdomein.
Het eerste hoofdstuk vormt een mooie inleiding op het bedevaartfenomeen in de middeleeuwen: de definitie, de diversiteit, de rol van het monnikenwezen, de kruistochten als pelgrimstochten … Wat ik hier evenwel mis, is een historisch overzicht van de definities van de pelgrimage en de diverse termen die ervoor worden gebruikt. De vier daaropvolgende

hoofdstukken zijn ook nog inleidend om een integraal overzicht te kunnen bieden van de betekenis van de middeleeuwse bedevaart. Michele Campopiano en Philip Booth onderzoeken allebei het literaire genre van de bronteksten met betrekking tot pelgrimage. Doorheen die teksten (van de 3e eeuw tot de 15e eeuw) worden we geconfronteerd met diverse motieven voor pelgrimage. Daar waar het fenomeen aanvankelijk draait om het zien van de plekken waar Christus heeft geleefd, evolueert het later tot tochten voor genezing en boetedoening. Uit die verhalen kunnen tevens de sociale profielen van de bedevaarders gedestilleerd worden. Een verrassend resultaat is de hoeveelheid vrouwen die een pelgrimage ondernam. Booth bestudeert de betekenis van het mirakel. Zoals gezegd evolueert de criteriologie voor een bedevaart van het 'ervaren van het Heilig Land' tot het ontvangen van genade, meestal onder de vorm van een genezing, maar ook onder de vorm van vergeving. De bijdrage confronteert ons met een weelde aan mirakelverhalen, die onder meer moeten bijdragen tot de populariteit van het bedevaartsoord en het aantrekken van pelgrims. Alhoewel het geen centraal hoofdstuk heeft gekregen, komt het thema 'economie' geregeld aan bod in diverse bijdrages.
Bevatten die vorige inleidende bijdragen weinig verrassingen voor wie een beetje mee is in de wereld van de pelgrimage, dan verandert dat met de bijdragen van Cecilia Gaposchkin en Kirsi Salonen. De eerste focust namelijk op de betekenis van de liturgie rond het vertrek van de pelgrim en de tweede op de ontwikkeling van canoniek recht rond die liturgie. Ze komt tot de verrassende conclusies dat er zich rond de bedevaart heel weinig recht heeft ontwikkeld en dat dit recht zich hoofdzakelijk focust op de aflatenpraktijk. Ora Limor bestudeert de centrale rol van vrouwelijke pelgrims in het bedevaartwezen vanaf de eerst bekende – Egeria – tot in de 15e eeuw. De bijdrage van Marci Freedman is een *Fremdkörper* omdat het inzoomt op de bedevaart van Benjamin van Tudela en het thema van de wandelende jood.
Het laatste deel van het boek focust op de grote pelgrimsoorden van de middeleeuwen, te beginnen met de bedevaarten naar het Heilig Land. Vervolgens komen aan bod: de rol van Karel de Grote in de promotie van Compostela, de betekenis van steenrelieken voor Rome en de positie van Canterbury in het Europese bedevaartlandschap. Wat ik hier mis is een bijdrage over de positie van de honderden kleine bedevaartplaatsen waarmee Europa bezaaid was.
Het laatste hoofdstuk toont aan dat de redacteurs mee zijn met het verhaal van de *material turn* en zoomt in op het bedevaartsouvenir bij uitstek: het pelgrimsinsigne. Het is een fascinerend hoofdstuk dat aan de hand van de insignes licht werpt op netwerken van bedevaartsoorden, trajecten van bedevaarders, de iconografie van heiligen en dies meer.
Over het algemeen maken de auteurs veel gebruik van verwijzingen naar bronnenmateriaal en dat is een absolute meerwaarde. Op die manier spreekt het fenomeen meer voor zichzelf. Bovendien verwijzen ze dikwijls naar de meest recente secundaire literatuur.

Hans Geybels

Titia Lange-Van der Meulen, *De politieke wereld van Cornelis Troost. 1696-1750. Een nieuw perspectief op 10 schilderijen*, Hilversum, Verloren, 2025, ISBN 978 94 6455 1884, 203 blz., 30 €

De Nederlandse tekenaar en schilder Cornelis Troost (1696-1750) is in volkskundig onderzoek bekend voor diverse beelden van scenes uit het dagelijks leven en vooral ook kalenderfeesten in de Verenigde Provincies in de 18e eeuw. Beroemd is bijvoorbeeld de scene van het zingen rond een ster voor een woning tijdens het Driekoningenfeest, zowel als gravures en als een gouache en pastel die momenteel in het Mauritshuis in Den Haag wordt bewaard. Een al sinds het midden van de achttiende eeuw veel gereproduceerde en in tal van collecties als gravure aanwezige afbeelding over een Sinterklaasviering binnenshuis, kwam in

2021 nog in het nieuws toen de originele gouache zelf opdook en te koop werd aangeboden.[1] Intussen is die alweer in privébezit uit de publieke toegankelijkheid verdwenen.
Het kloeke standaardwerk over het oeuvre van Cornelis Troost, het proefschrift van Jan Wolter Niemeijer, dateert al uit 1973 en is op vele manieren aan een systematische update toe. De voorbije jaren is kunsthistorica Titia Lange-Van der Meulen aan de slag gegaan met het systematisch onderzoeken van schilderijen van Troost om na te gaan wat er op te zien is, of de titels wel kloppen en hoe ze kunnen geïnterpreteerd worden aan de hand van bronnen uit de periode toen de beelden gemaakt werden. In 2021 verscheen bij uitgeverij Verloren het eerste deel van wat hopelijk uitgroeit tot een reeks boeken van Titia over schilderijen van Troost. In 2021 ging het over onderwerpen en scenes die gelinkt kunnen worden aan Jacob Campo Weyerman en op andere manieren gedecodeerd kunnen worden. Het hier besproken boek neemt een volgende subset van "tien" schilderijen onder de loep. In de praktijk gaat het over meer tekeningen, gravures en andere afbeeldingen.
De werken van Cornelis Troost dragen titels en Titia probeert die systematisch kritisch in vraag te stellen. Kloppen de namen van afgebeelde personen op portretten in de kunsthistorische literatuur bijvoorbeeld wel? Het in 1961 door het Rijksmuseum te Amsterdam aangekochte "Portret van een onbekende man", geschilderd door Cornelis Troost, werd in 1962 door museummedewerker Johannes Offerhaus geduid als een portret van Joan Jacob Mauricius, gouverneur-generaal van Suriname, 1741. Mede door allerlei interessante voorwerpen die op het schilderij staan heeft het werk de nodige aandacht gekregen in de studie van materiële cultuur. In dit boek van Lange-Van der Meulen, wordt vakkundig de identificatie van de afgebeelde persoon als Mauricius eerst onderuitgehaald. Daarna wordt een overtuigend betoog opgebouwd dat het eigenlijk om een rijke Amsterdamse koopman, Jacob Voordaagh (1684-1742) ging, actief in de West-Indische Compagnie. Bovendien was hij ook regent van het Burgerweeshuis, het Oude-Mannen- en Vrouwenhuis en de Amsterdamse schouwburg. In dit theater was Cornelis Troost zelf actief, als decormaker maar vooral ook als acteur. Via de nieuwe toewijzing, krijgen de objecten op het schilderij zoals een Japanse porseleinen Edo haan, een lakkistje of de beeldjes van twee Chinezen, een heel andere duiding, zelfs als commentaarstukken op de gevolgen van het beleid van VOC-bewindvoerders. Zo demonstreert Titia Lange-Van der Meulen hoe belangrijk het is om grondig archiefonderzoek en visuele analyse te doen en ouder kunsthistorisch werk in vraag te stellen, omdat allerlei betekenislagen wellicht gemist werden, in casu als kritisch commentaar op beleid, politiek en allerlei ontwikkelingen op het wereldtoneel.

Het adjectief "politiek" wordt naar voor geschoven als rode draad, maar de besproken werken gaan ook grotendeels over verhalen en discussies over de oorlogen en andere conflicten in de 18e eeuw. Wat uit het onderzoek van Titia Lange-Van der Meulen blijkt, is dat Troost niet alleen portretten, scenes uit toneelstukken of het schouwtoneel van het dagelijks leven afbeeldde, maar ook werken met allerlei referenties aan conflicten en ander oorlogsnieuws. Het derde hoofdstuk gaat over kortegaardes. Hierin kan men een verbastering van de Franse uitdrukking "Corps de Garde". Het gaat over een hele reeks scenes waarbij wachtlokalen werden afgebeeld bij stadspoorten of andere strategische locaties. Daar konden leden van de burgerwacht in het 18e-eeuwse Amsterdam en andere steden in de Verenigde Provincies vertoeven, in afwachting van of terugkomend uit een inspectietocht, zoals een nachtwacht. Het waren mannelijke stedelingen tussen 18 en 60 jaar die stand-by moesten zijn, van wacht, dus vooral uren van verveling en lang … wachten. Hoewel het in principe verboden was voor de mannen, worden toch soms vrouwen (al dan niet prostituees), alcoholische dranken en gokspelen, naast eten en veel tabaksconsumptie afgebeeld. Troost heeft meer dan veertig kortegaardes tussen 1736 en 1749 gemaakt. In dit boek wordt

[1] https://tertiusmasterpaintings.com/wp-content/uploads/2021/11/C.-Troost-Onderzoek-Artikel-TERTIUS-GALLERY.pdf (bezocht op 22/3/2026).

aangetoond hoe verschillende details op de schilderijen, zoals afgebeelde pamfletten, beeldcitaten uit de eigentijdse gedrukte media zoals de Europische Mercurius of bijvoorbeeld voorstellingen van een Russische kozak in het wachtlokaal, kunnen gelinkt worden aan eigentijdse bezorgdheden, oorlogen en incidenten waarover toen gelezen en gepraat werd. Het gaat dus niet alleen maar om representaties van wat er 's avonds of in de nacht in die wachtlokalen bij de stadspoorten zoal gebeurde en te zien was, maar ook om commentaren of verwijzingen naar fases in bijvoorbeeld de Poolse of Oostenrijkse Successieoorlogen in de eerste helft van de 18e eeuw. Het angstaanjagende of lastig te (ver)dragen gedrag van Russische soldaten bijvoorbeeld was een van die thema's. Voor verschillende schilderijen slaagt Titia erin om op een overtuigende manier een link te leggen naar episodes in die oorlogen.

Een sterk voorbeeld daarvan is het kunnen linken van een gouache van Troost met een *Ruiterslag op een instortende brug* uit 1741 (p. 111, in een apart hoofdstuk, p. 110-137) aan een verhaal over een beslissende scene in de slag bij Narva op 30 november 1700 en vervolgens aan een mogelijk contact met de Zweedse ambassadeur en kunstverzamelaar Carl Gustaf Tessin in 1741. Hier ligt de waarde van dit soort van onderzoek (en het boek); uitleg over wat er te zien is en dit linken aan relevante verhalen van oorlog, politiek en mobiliteit van diplomaten én kunstwerken in de 18e eeuw.

Een andere correctie die Titia aanbrengt is een fraai staaltje van speurwerk (in hoofdstuk vijf, pp. 138-161). Zo wordt de titel van een schilderij in het Rijksmuseum, "Inspectie van een regiment cavalerie, wellicht door Willem van Heusen-Homburg" (1742) verworpen en gelinkt aan een pijnlijke ontmoeting tussen edellieden die een rol speelden aan het Russische hof, namelijk in Kazan waar de uit ballingschap terugkerende Ernst Johann von Biron en zijn gezelschap het pad kruisten van het gezin van zijn aartsvijand, de net uit de gratie gevallen graaf Von Münnich, die samen met gewapende begeleiders op weg waren naar Siberië. Om het schilderij te begrijpen, kan men dit vergelijken met een vandaag met AI gegenereerd beeld waar diverse berichten over intriges aan een hof, met uit de gratie gevallen en verbannen hovelingen, hun familie en entourage, in worden verwerkt en getoond. Zo'n al dan niet echt gebeurde dramatische ontmoeting kan sappige conversatiestof bieden in een koffiehuis waar de kranten en pamfletten zelf ook lagen. Wie in 2026 het mediaspektakel probeert te volgen van de strapatsen van een of andere president die zich als een enfant terrible gedraagt en kleurrijke figuren in zijn hofhouding/regering/balzaal lelijk laat huishouden en daarna al dan niet de laan uitstuurt, en zich probeert in te beelden hoe die elkaar dan in allerlei situaties zouden kunnen tegenkomen, zou de referenties in visueel materiaal, bijvoorbeeld in South Parkfilmpjes of in AI-beelden, kunnen herkennen en er leedvermaak mee kunnen hebben. Maar wellicht zullen toespelingen op het spektakel en politieke circus binnen twintig, laat staan driehonderd jaar, geen belletjes meer doen rinkelen, tenzij met veel contextinformatie. Hier ligt ook een meerwaarde van het onderzoek; door allerlei berichten in nieuwsperiodieken die in Amsterdam voorhanden waren te koppelen aan details in schilderijen van Troost brengt Titia de al dan niet ingehouden emoties en drama aannemelijk terug onder de aandacht: "Als in een soap zijn de avonturen van westerlingen in dienst van de Russische tsaar of tsarina uitgebreid in de media in binnen- en buitenland beschreven. Auteurs besteedden veel aandacht aan het beschrijven van de stralende opkomst, maar ook diepe val die deze carrièremakers overkwam. In een onderlinge strijd om de macht werd een aantal van hen beurtelings naar het barre Siberië verbannen. Menselijk gezien is het voor te stellen dat in de koffiehuizen, waar veel werd gelezen en gesproken over opvallende nieuwtjes, met leedvermaak om hun lot werd gelachen. Het is bekend dat Troost zijn kring vrienden in die koffiehuizen trof en dat hij gevoel voor humor had." (p. 160)

Het boek eindigt heel abrupt na de bespreking van dit schilderij uit 1742. "Wordt vervolgd", zo is dan hopelijk de suggestie; er kunnen nog veel meer afleveringen komen bij waar dan

schilderij per schilderij besproken wordt. Een synthese volgt dan misschien later? We kijken uit naar nieuwe interpretaties van bijvoorbeeld de in volkskundige literatuur gemobiliseerde schilderwerken en gravures van Troost over bijvoorbeeld kalenderfeestrituelen. Alvast over de hogervermelde Sinterklaasviering en hoe dat beeld aan het hof van Maria-Theresia zou toegeëigend worden, lijkt een mooi verhaal te vertellen. In elk geval zijn er nu al een groeiende reeks schilderijen die conversatiestukken, waar we opnieuw met aangescherpte zintuigen naar kunnen kijken en luisteren. Tien, en meer, om te zien, en mee aanvoelen waar burgers zich drie eeuwen geleden druk over maakten, waarom niet?

Marc Jacobs

Muriel Mirak-Weissbach, *A German General and the Armenian Genocide: Otto Liman von Sanders Between Honor and State, 2025*, New York – London, Berghahn Books, 220 blz., ill., ISBN 978-1-83695-038-7**,** € 129,24, eISBN 978-1-83695-039-4, € 18,21.

Ik hou van Armenië. Het land heeft grote ontberingen doorstaan. Zijn ziel is vermoeid, zijn toekomst onzeker. Toch hebben de mensen er hun tranen leren verbergen achter een glimlach. Ze eren tot op vandaag vervolgde en verdwenen generaties.
Ooit was het land twaalf keer zo groot. Vandaag past het haast in België met slechts zo'n drie miljoen inwoners. Zeven miljoen Armeniërs zijn net als de Joden uitgezworven over de hele wereld. Zij sponsoren hun land en de achterblijvers.
Tot voor de Eerste Wereldoorlog leefden er nog anderhalf tot twee miljoen Armeniërs in Oost-Turkije en in de toenmalige steden Constantinopel (nu Istanbul) en in Smyrna (nu Izmir). Zij waren een christelijke minderheid in een overwegend islamitisch land.
In 1908 grepen jonge officieren en intellectuelen, die de 'Jonge Turken' werden genoemd de macht in het grote Ottomaanse Rijk, dat zich dan nog uitstrekte tot in het huidige Syrië en Irak en grote delen van Egypte. Hun idealen van vrijheid en gelijkheid werden geleidelijk vervangen door Turks nationalisme en autoritarisme. Het Ottomaanse Rijk kwam in de greep van drie dictatoriale "pasja's", Ismail Enver op het Ministerie van Oorlog, Mehmet Talaat op Binnenlandse Zaken en Ahmed Cemal op het Ministerie van Marine. Zij stuurden het land aan de zijde van het keizerrijk Duitsland en de Dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije de Eerste Wereldoorlog in. Tegelijk startten ze een programma van etnische zuivering. Armeniërs en ook Grieken werden beschouwd als handlangers van de vijand en vooral van de Russen en werden massaal en systematisch verhongerd, gemarteld, gedeporteerd en vermoord. Er vielen anderhalf miljoen doden. Dit wordt de Armeense genocide genoemd, die nog altijd niet wordt erkend door Turkije.
In dat wespennest kwam de Duitse generaal Otto Liman von Sanders terecht. Hij was in 1913 door de Duitse keizer Wilhelm I naar Constantinopel gestuurd om het Ottomaanse leger te hervormen, dat gedemoraliseerd was na de Balkanoorlogen van 1912 en 1913, waarbij het land nagenoeg al zijn Europese bezittingen was kwijtgespeeld.
Duitsland en het Ottomaanse Rijk sloten een militaire alliantie. Liman von Sanders speelde samen met andere Duitse officieren een sleutelrol.
In april 1915 versloeg hij de geallieerde troepen bij Gallipoli aan de toegang via de Dardanellen naar Constantinopel. Hij verwierf daarvoor eer en roem samen met Mustafa Kemal, alias Atatürk, die later een belangrijke rol speelde in het nieuwe Turkije.
Deze militaire samenwerking bracht Duitsland in een delicate positie: enerzijds was het strategisch gebonden aan het Ottomaanse regime, anderzijds werd het geconfronteerd met de gruweldaden die datzelfde regime pleegde tegen minderheden. De Duitse regering wist van de deportaties en moorden, maar koos ervoor om niet in te grijpen.

In het boek *A German General and the Armenian Genocide* onderzoekt auteur Muriel Mirak-Weissbach, zelf van Armeense afkomst, de complexe rol van Otto Liman von Sanders, die balanceerde tussen militaire plicht en morele aansprakelijkheid. Het boek biedt een genuanceerde kijk op de Duitse betrokkenheid bij de genocide en stelt fundamentele vragen over individuele verantwoordelijkheid in tijden van massaal geweld. Mirak-Weissbach toont aan dat Duitsland niet slechts een passieve toeschouwer was, maar dat sommige Duitse functionarissen actief betrokken waren bij het militaire beleid dat de genocide mogelijk maakte. Otto Liman von Sanders was een uitzondering. Hij wordt voorgesteld als een man van discipline, loyaliteit en militaire expertise, maar had een welwillende houding ten aanzien van de deportaties en moorden op Armeniërs, Grieken en Joden. Hoewel hij geen openlijke tegenstander was van het Ottomaanse beleid, zijn er aanwijzingen dat hij in sommige gevallen probeerde deportaties te verhinderen of te vertragen. Deze acties worden echter niet gepresenteerd als heldhaftig verzet, maar eerder als pogingen om ethisch verantwoordlelijk te zijn binnen de grenzen van zijn opdracht.
Mirak-Weissbach stelt een fundamentele vraag: kan iemand die deel uitmaakt van een regime dat genocide pleegt, zich beroepen op persoonlijke integriteit als hij niet actief protesteert? Liman von Sanders wordt afgeschilderd als een man die worstelde met zijn geweten. Zijn zwijgen en beperkte interventies worden geanalyseerd in het licht van zijn loyaliteit aan Duitsland en zijn zorg om mensenlevens. Het boek nodigt de lezer uit om na te denken over de grenzen van verantwoordelijkheid: is passiviteit in een context van massaal geweld een vorm van medeplichtigheid?
A German General and the Armenian Genocide is geen biografie in de klassieke zin, maar een moreel en historisch onderzoek naar de rol van een individu binnen een systeem van massaal geweld. Muriel Mirak-Weissbach slaagt erin om Liman von Sanders te tonen als een complexe figuur, wiens keuzes ons dwingen na te denken over verantwoordelijkheid in oorlogstijden. Het boek is een waardevolle bijdrage aan de geschiedschrijving van de genocide en een oproep tot reflectie over de rol van individuen in tijden van morele crisis.
Het boek is interessant omdat Armenië vandaag nog altijd het slachtoffer is van omsingeling en geweld door Turken en Azeri. Het land is ingeklemd door vijanden die Armeens gebied zoals Nagorno-Karabach blijven inpalmen. Misschien breekt er morgen een nieuwe oorlog uit, die ook het kernland bedreigt.

Dirk Tieleman

Johan Oosterman (red.), *Koorboeken aan de Maas. Het Graduale van Johannes van Deventer (1512) uit Sint-Agatha*. Amsterdam University Press, 2025, 172 blz., ISBN 9789463724135, € 27,50.

Rijk verlucht, schitterend geïllustreerd boek met vier bijdragen van vier verschillende auteurs. Het centrale object van deze studie, het graduale van Johannes van Deventer, geniet inmiddels ook internationale erkenning door zijn opname in het UNESCO Nederlands Memory of the World Register.
Met dit graduale als middelpunt zoomen we uit naar de hele regio tussen Maas en Rijn in de 16e eeuw, en leggen we de link naar andere contemporaine kunstvormen en ambachten.
Johannes van Deventer, Sint-Agatha en de Nederrijn (Johan Oosterman)
Johannes van Deventer, broeder in het kruisherenklooster Sint-Agatha aan de Maas, noteerde op de laatste genummerde bladzijde van een groot, 22 kilo zwaar graduale het jaartal 1512. Wellicht werd het boek in dat jaar voltooid. Dit is de eeuw van Luther én van de boekdrukkunst, maar daarvan merk je in dit overdadig versierde, handgeschreven graduale niet veel. Oosterman situeert het ontstaan van de kruisherenorde en van het Sint-

Agathaklooster in het land van Cuijk. Het is het langst bewoonde klooster van Nederland, met een oude, rijke boekencultuur.

Kruisbestuiving in een kloosterlandschap (Rob Dückers)

In zijn artikel verruimt Dückers de blik naar de hele Nederrijn en haar immense kloosterlandschap - nergens in Europa stonden de kloosters zo dicht op elkaar. Dat had invloed op de dorpen en steden die meeleefden op het ritme van de klokken en de cyclus van kerkelijke feesten. Dückers benadrukt hierbij de cruciale rol van de "Maas-Rijn driehoek", waarin de stad Keulen fungeerde als een dominant artistiek centrum dat de regio diepgaand beïnvloedde.

Ook op het terrein van de boekverluchting had de Nederrijn een eigen traditie. We zien een groeiende wederzijdse beïnvloeding tussen boekverluchting en grafiek. Gedrukte prenten werden gebruikt als model, maar stonden ook model voor andere kunstobjecten. Dückers beschrijft een gotische torenmonstrans waarvan hij het grafisch model naast het edelmetalen voorwerp zet. Deze integrale benadering van visuele cultuur toont aan hoe stijlkenmerken van handverluchte boeken ook hun weg vonden naar houtgesneden retabels en de typische florale motieven op de gewelfvelden van kerken. Dückers geeft heel wat overtuigende voorbeelden waaruit blijkt dat er nog veel onderzoekswerk ligt te wachten.

De ‘Johannes van de Deventer manuscripten’ (James H. Marrow)

James Marrow focust op de figuur van Johannes van Deventer. Hoewel zijn naam en het jaartal 1512 prominent aanwezig zijn, stelt Marrow de vraag of het manuscript volledig van zijn hand is. Hij maakt een onderscheid tussen de kopiist (de tekstschrijver) en de verluchter (de miniaturist). Marrow vermoedt dat Johannes de kopiist was, maar dat de verluchting het werk was van anderen.

Marrow trekt de vergelijking door naar andere aan Van Deventer toegeschreven werken, zoals fragmenten uit Luik die opvallen door het gebruik van hoefnagelnoten (een specifieke gotische muzieknotatie) op vijf lijnen in plaats van de gebruikelijke kwadraatnoten. De rode draad in deze werken is de verluchting die vaak dezelfde 'sjablonen' gebruikt. Marrow concludeert dat de versiering waarschijnlijk gebeurde door een coöperatie van schilders-kunstenaars. Dit wijst op een georganiseerde, bijna industriële samenwerking tussen ambachtslieden, al blijft de vraag of zij monniken waren of rondtrekkende leken.

Het handschrift van Johannes van Deventer als liturgisch handschrift (Thomas op de Coul)

Thomas op de Coul besteedt aandacht aan de liturgisch-muzikale inhoud. Hij legt uit wat eigen is aan de Kruisherenliturgie, die zich baseert op de ritus van de Dominicanen maar met extra aandacht voor het kruis. De invloed van het Keulse religieuze landschap is hierin duidelijk hoorbaar. Bijzonder interessant vanuit volkskundig oogpunt is hoe de auteur aan de hand van de materiële sporen – de mate waarin het perkament door de eeuwen heen letterlijk is 'beduimeld' – probeert te reconstrueren hoe het boek daadwerkelijk in de dagelijkse liturgie werd gebruikt.

Conclusie

Het boek is een feest om naar te kijken. De vier auteurs hebben elk hun eigen stijl en invalshoek, wat het werk zeer omvattend maakt. Elk essay bouwt voort op het andere, waardoor het leest als een logisch geheel.

Wellicht zijn we verwend door steeds meer auteurs die de gave hebben om wetenschappelijk werk in een meeslepende stijl te schrijven; dat is hier minder het geval. Het academische, soms wat archaïsch taalgebruik in dit boek had best wat lichter gekund zonder afbreuk te doen aan de inhoud. Dit vormt een scherp contrast met de bijna 'levende' en feestelijke visuele presentatie van het boek. Dit is slechts detailkritiek op een overigens prachtig en wetenschappelijk waardevol werk dat heel wat boeiende aspecten van dit materieel en immaterieel erfgoed prachtig ontsluit.

Jan Pandelaers

Pieter Roelofs & Annelies van Loon (red.), *Closer to Vermeer: New Research on the Painter and His Art*, Hannibal Books (in samenwerking met het Rijksmuseum), 2025, 432 blz., ISBN 978 94 6494 199 9, € 69,50.

Hoe langer Vermeer dood is, hoe meer boeken er over hem verschijnen. Het duurde ongeveer tweehonderd jaar na zijn dood tot een Fransman de belangstelling voor zijn werk terug opvoerde, maar alleen al in de maanden rond de blockbuster Rijksmuseum-tentoonstelling van 2023 verschenen er volgens kunsthistorici circa 30 boeken (monografieën, catalogi en publieksboeken).
Ook na de tentoonstelling gaat de stroom door. Het boek *Closer to Vermeer* is er het meest prestigieuze voorbeeld van. Netjes in het Engels want het richt zich tot de Vermeer-freaks – om ook een Engels woord te gebruiken – die er maar niet genoeg van krijgen. Er worden immers continu nieuwe technieken ontwikkeld, zoals geavanceerde scans waardoor er de afgelopen vijf jaar meer ontdekt is over de "onderlagen" van Vermeers schilderijen dan in de honderd jaar daarvoor. Er lopen nog altijd hoge discussies over toeschrijvingen van enkele Vermeers. Is dit wel een echte Vermeer? Hij had geen studio of leerlingen, en dus is het een discussie op het scherp van de snee. Bij Rembrandt of Rubens kan je nog zeggen: gedeeltelijk. Bij Vermeer is het alles of niets.
Vroeger zou zo'n boek 'capita selecta' worden genoemd, maar dat klinkt waarschijnlijk te afstandelijk. *Dichter bij Vermeer* kom je echter niet, het is wel degelijk een vrij losse verzameling essays over de meest uiteenlopende, hooggespecialiseerde onderwerpen. Op welke doeken schilderde hij? Is de naam van een verloren schilderij niet per vergissing aan het schilderij gegeven dat nu in Wenen hangt (De schilderkunst) en het belangrijkste ontbrekende stuk in Amsterdam. En dan nog maar eens de zoveelste discussie: gebruikte Vermeer de camera obscura? De kampen hebben zich immers diep ingegraven, van 'onmogelijk' tot 'het kan bijna niet anders'. *Closer to Vermeer* bekent kleur (sic): de radicale theorieën dat hij wel *moest* een optisch hulpmiddel gebruiken zijn vooral gericht op sensatie. Een ongewoon hoofdstuk wordt gewijd aan de grote Vermeertentoonstellingen sinds 1935. Ik proefde daar toch wel wat meer bewondering voor de organisatoren dan voor de bezoekers of Vermeer zelf. Maar sinds een narcist president is van de Verenigde Staten is zelfverheerlijking best aanvaardbaar.
De Vermeergemeenschap is dol op elk nieuw detail, elke nieuwe controverse. Zo onthult het boek dat Vermeer in maar liefst 30 van de 37 aan hem toegeschreven werken radicale of subtiele wijzigingen aanbracht tijdens het schilderen. Van het beeld van de meester die exact wist wat hij wilde en nooit van mening veranderde, blijft niet veel over; integendeel, ook voor Vermeer was schilderen een proces met vallen en opstaan. Oef, niets menselijks was hem vreemd.
Closer to Vermeer wordt met andere woorden gezien als een standaardwerk voor kunstliefhebbers die verder willen kijken dan de esthetiek. In die zin zijn er weinig hoofdstukken die rechtstreeks voor de volkskunde belangrijk zijn. Zijn schilderijen natuurlijk des te meer. Hij schilderde bijna uitsluitend scènes uit het huishouden van gegoede families uit Delft, met een zeer realistische weergave van interieurs, gebruiksvoorwerpen en texturen. In werken als *Het melkmeisje*, De *brief lezende vrouw* of *Officier en lachend meisje* tonen objecten zoals Delfts blauw aardewerk, stoelen met leeuwenkoppen, lederen wandpanelen en kaartensymboliek, het chique meubilair, de mode en de omgeving van zijn tijd. Deze schilderijen zijn als ‘visuele archiefstukken’ voor de volkskundige: ze documenteren dagelijkse routines en alledaagse voorwerpen.

Vermeers intieme scènes nodigen uit tot aandachtige observatie: de lichtwelving op een bord, de glans op een kan, de textuur van een broodkorst, het verfijnde spel van schaduw. Zelfs een simpele keukentafel wordt erfgoed in de vaardige handen van Vermeer. Zijn werken bevatten ook subtiele sociale en politieke verwijzingen. Zo hangt in *Officier en lachend meisje* een wereldkaart wat duidt op de handelsambities van Delft én op de scheidslijn tussen noord- en zuidelijke Nederlanden. Vermeer verbond overduidelijk de lokale identiteit met bredere maatschappelijke contexten. Hij verhief de dagelijkse handelingen – het inschenken van melk, het schrijven van een brief – tot iets monumentaals. Hij laat ons zien dat de Nederlandse identiteit niet alleen in de zeeslagen lag, maar vooral achter de voordeur, in de rust en reinheid van het huishouden.
Vermeers vrouwen zijn opvallend 'stil', vaak verzonken in gedachten. Ze spreken geen woorden maar zijn aanwezig. De zachte echo's van een verdwenen leven spreken door een detail, een voorwerp, een blik. Vermeer herinnert ons eraan dat ook het niet-gesprokene historische waarde heeft, en dat stille huishoudens sporen nalaten in cultureel geheugen.
Closer to Vermeer besteedt bijvoorbeeld veel aandacht aan het Delfts (sic) aardewerk en dito tegeltjes. Mijn mercantiele interpretatie dat hij op die manier zijn collega's tegelfabrikanten promootte zal wel door mijn 21-eeuwse bril komen, alhoewel hij tot twee keer toe verkozen is tot voorman van de prestigieuze gilde van schilders, tegelfabrikanten en andere ambachten. Waarschijnlijk werden de meeste schilders vooral als ambachtslui gezien. In de Gouden Eeuw (vergeef mij het niet meer correcte taalgebruik, de eeuw was niet voor iedereen even gouden) werden naar schatting vijf miljoen schilderijen 'geproduceerd'. De Nederlandse burgers hadden overduidelijk een hekel aan lege muren. Letterlijk overal hingen ze schilderijen: in herbergen, in scholen, in ateliers, in openbare gebouwen, vooral thuis, en zeker niet … in kerken. De nadruk lag waarschijnlijk zelden op het scheppende of het hoogculturele. Wie *De kantwerkster* in het Louvre gaat bewonderen, is verbaasd hoe klein dat schilderijtje wel is. De kruisafneming van Rubens was voor een kerk bestemd, Vermeers topwerken kregen een plek boven de schouw.
Wij kijken nu totaal anders naar een schilderij dan een Delftse burger rond 1660. Schilderkunst en poëzie waren 'zusterkunsten', beeld en woord brachten berichten uit dezelfde ideële wereld. Beeld was een vorm van taal. Men 'las' dus een schilderij. Wij leven in een visuele cultuur en trachten met woorden te beschrijven wat we hebben gezien. Delftenaren kenden de betekenis van de symbolen, net als wij geen uitleg nodig hebben bij 'groene stroom', ook al weten wij dat stroom geen kleur heeft. Een voorbeeld: Nederland was calvinistisch. Muziekinstrumenten waren 'des duivels'. Toch beeldt Vermeer die voortdurend af. Hoe moet je dan het schilderij lezen?
Uit het in detail beschreven technisch onderzoek in *Closer to Vermeer* weten we dat hij objecten weghaalde of toevoegde om de perfecte balans te vinden. Vermeer toonde niet per se de *exacte* realiteit, maar wel het *ideaalbeeld* van het 17e-eeuwse burgerlijke leven. Hij toont ons hoe de mensen zichzelf wilden zien: beschaafd, welvarend en sereen. De discussie onder experts loopt nog of zijn schilderijen geen latente religieuze boodschap hebben. Niet is immers wat het lijkt bij Vermeer. Je krijgt de bijnaam 'sfinx' niet zomaar.
Altijd opletten met onze hedendaagse blik. Het zogenaamde *melkmeisje* giet geen melk, maar een soort bierpap. Voor vele experts, en niet alleen voor producenten van pudding, is het melkmeisje overigens het meest geslaagde schilderij van Johannes Vermeer. Het krijgt uitgebreide technische aandacht in het boek. Persoonlijk boeit mij de dubbelzinnigheid van het schilderij het meest. Waar de klassieke interpretatie luidt: een ode aan het plichtsbewuste, nijverige huispersoneel, merk je toch minstens twee vreemde details: een erotisch tegeltje (in een keuken!), en vooral een voetstoofje (in Vlaanderen bedacht met vele fijne namen), dat op schilderijen van Jan Steen bijvoorbeeld uitdrukkelijk wordt geassocieerd met dames van lichte zeden. Freudiaanse fantasten gaan nog verder en zien in het melkstraaltje een andere vloeistof.

Zij beschouwen de zwarte opening van de kruik als een bewijs dat er meer te ontdekken is bij *'Het Melkmeisje'* dan een blinkende kan of een boodschappenmand. De uitgevers van de catalogus hebben waarschijnlijk wel wat binnenpretjes gehad door net die zwarte opening op de omslag te zetten. De tekst zelf is echter discreet op dat vlak en blijft heel ver weg van zeventiende-eeuwse Epstein-roddels.
De sterk technische invalshoek van het boek maakt het, zoals gezegd, een instructief naslagwerk voor Vermeer-fanatici, iets minder voor volkskunde. Overigens tijdens de blockbustertentoonstelling in Amsterdam liep er een fascinerende paralleltentoonstelling over het leven in Delft in de zeventiende eeuw. En het Rijksmuseum organiseerde enkele maanden geleden een boeiende (maar niet zo drukbezochte) tentoonstelling over het dagelijkse leven in die periode: *Thuis in de 17de eeuw*. Met voldoende aandacht voor het voetenwarmertje.

Marc Buelens

Nettie Schwartz en Suze Zijlstra (red.), *Bestemming Suriname. Drie zeventiende-eeuwse reizen naar een vroege plantagekolonie*, Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging CXXV, Zutphen, Walburg Pers, 2025, 208 p., ISBN 978 94 6456 581 2, hardback, € 29,99.

Dit boek beslaat de 125e aflevering van de onvolprezen reeks Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging sinds 1909, de vereniging was het jaar voordien, in 1908 opgericht. Nog steeds wordt zij geleid door maritieme historici die de rijkdom aan Nederlandstalige reisverhalen overzee uit Nederland en België door een gestaag publicatieritme van minstens een uitgave per jaar voor een breed publiek toegankelijk maken. Alle afleveringen betreffen reizen uit de 16e, 17e, 18e en het begin van de 19e eeuw, conform de verwijzing in de titel van de reeks naar Jan Huyghen van Linschoten (ca.1562-1611) uit Haarlem die als jongeman een Portugees bisschop naar Goa in Zuid-India volgde en een gigantische kennis opdeed over routes naar en handelsproducten van Azië die hij ten dienste stelde van de ontluikende Aziëhandel van de Republiek van de Verenigde Provinciën. De standaard van de reeks is hoog. De uitgave is zeer verzorgd en is begeleid door experten, heeft een voortreffelijke, zakelijke inleiding die de oorsprong van de drie teksten situeert, de getranscribeerde reisverhalen krijgen sobere woordverklaringen waar het nodig is, er is een glossarium van technische termen (genre “duim/ duijm lengtemaat, 2,4 tot 2,7 centimer”) en het boek wordt afgesloten met een index van plaatsen en scheepsnamen conform de principes van de reeks. Walburg Pers maakt er telkens een fraai uitgegeven boek van met een luxueus ruime bladspiegel. Een foutje is zeldzaam. Zo is in deze uitgave op p. 131, voetnoot 57 foutief vermeld dat kolonisten uit Vlaanderen zich in de 17e eeuw op de Azoren vestigden, dat moet 15e eeuw zijn.
Voor de lezer van Volkskunde doet Suriname vandaag een belletje rinkelen door het slavernijverleden waarover in Nederland een uitgebreid en genuanceerd publiek debat is losgebarsten, gevolgd door een stroom aan historische en erfgoedstudies die dat aspect van het Nederlandse verleden in beeld brengen. Maar in deze uitgave is slavernij amper een onderwerp. Het komt enkel spaarzaam aan bod in het reisverslag van Jan Reeps, koopman uit Hoorn die begin jaren 1690 door Suriname reist (p. 169-177). Veel meer komen we daar niet te weten dan dat per 10 “swarte slaven en slavinnen behoort men een blancke te hebben, soo om te commanderen” (p. 170-171, vlg. p. 46-47), zoals de gouverneur voorgeschreven had. Met andere woorden, het belang van deze verslagen ligt meer in wat ze te vertellen hebben over zij die vanuit de Republiek een wankele nieuwe kolonie binnen liepen dan over hun relaties met de tot slaaf gemaakten.
Dit deel handelt inderdaad voornamelijk over de lastige zeereizen om de noordelijke kusten van Zuid-Amerika te bereiken. Aan de Surinamerivier, daar waren handelaars uit de jonge

Republiek neergestreken die naast Fransen, Engelsen en Ieren manieren zochten om via lokale handelscontacten het fabelachtige El Dorado te bereiken. De mythe over dat gebied waar goud letterlijk uit een meer zou kunnen geschraapt worden omdat door een rituele verdrinking jaarlijks een 'gouden man' (*el dorado*) zou geofferd zijn, circuleerde al sinds de vroegste Spaanse verkenningen van Zuid-Amerika. Omdat Spanjaarden zich op de Caraïbische kusten van (huidig) Venezuela concentreerden en Portugezen op Brazilië, waren er in dat gebied nog mogelijkheden. Althans, zo hoopten de Europeanen, want zij konden nauwelijks doordringen in de goed georganiseerde lokale handelsnetwerken. Pas de uitbreiding van de suikerrietteelt vanuit Brazilië en het Caraïbische gebied schepte een nieuwe realiteit. Voortaan was een exploitatiekolonialisme met tot slaaf gemaakte Afrikanen en naar Europa verscheepte suiker en winsten de motor voor Fransen, Engelsen en Nederlanders om op die zogenaamde wilde kusten plantages uit te baten. Zoals de drie reisverhalen in deze uitgave tonen was elke reis ernaartoe een zeer hachelijke onderneming met een hoogst onzekere uitkomst.
Voor de Nederlanders was het midden van de 17e eeuw het keerpunt. Toen werden ze door Portugezen geholpen door Spanje verjaagd uit het Braziliaanse noordoosten waar de Nederlandse West-Indische Compagnie gedurende een kwarteeuw een min of meer winstgevende suikereconomie was opgestart. De structuren van die suikerteelt werden niet zonder moeite naar Suriname overgeplant. Deze uitgave betreft die eerste periode waarin Suriname nog nauwelijks een volwaardige Nederlandse kolonie te noemen was. En dat was eraan te zien. De drie verslagen tonen dat het zowat overal misliep voor de kolonisatoren. Johan Ferleman noteert voor dinsdag 16 november 1683: "het fort Zeelandia wesen besigtigen, dat zeer slegt hebbe bevonden en daar manqueerde niet dan van alles. Voorts rondom de plaats Parimaribo genaamt alles wesen besien en de lugt aan land zeer wel gevonden" (p. 97). Sterk. Die opmerking over een gezonde lucht wijst op een aspect waarvoor we vandaag vanuit een dekolonisatie perspectief gevoelig zijn geworden. De natuurlijke omgeving van Suriname was een grote onbekende. De notitie voor de dag erna laat weten dat de regen er harder valt dan in het vaderland.
Daar gaat het steeds weer om in deze drie reisverhalen: de wel heel uitdagende meteorologische, klimatologische en ecologische omstandigheden waarin de reizigers de wekenlange oversteek van de Atlantische oceaan maakten om daarna weken, zo niet maandenlang, zich door onvermoed terrein te banen. Het zegt iets over de hardnekkigheid van de koloniale onderneming, maar vooral levert dit lectuur op over dagelijkse zorgen zoals een woelig schip, een wind die niet mee wil zitten (of waaien), voedsel- en watertekort, de noodzakelijke afhankelijkheid van matrozen en van lokale bewoners van de streken waar ze doortrekken. Het verslag van Jan Reeps is in dat opzicht het boeiendste omdat het laat zien hoe de Nederlanders zich aan de noordelijke kusten van het Amazonebekken in wat Guyana wordt op de kaarten letterlijk een weg banen in een hen onbekende wereld en welke gevolgen dat heeft voor het dagelijks overleven. Zo landt hij na een schipbreuk met zijn gezelschap op een stuk grond waar ze enkel aan drinkbaar water geraken door de hulp van de oorspronkelijke bewoners. Die brengen hen naar hun dorp om aan te sterken. Het ontlokt Reeps op 28 december 1692 de opmerking dat de Arowakken een grapje maakten. Toen hij zei te willen vertrekken om niet te veel van hen te vragen, zeiden zij: "dit is een goede herberg, men tapter wel en schrijfter niet" (p. 143). Ook al is het duidelijk dat hier Reeps zelf de grap maakt onder verwijzing naar schulden in een herberg en bovendien op Onnozele Kinderendag die een rituele dag van blijdschap was, het is wel opmerkelijk dat hij het de Arowakken in de mond legt, al verzuimen de inleiders dat zo te duiden (p. 44). Daarbij missen ze de kans om te wijzen op de interculturele verhoudingen die zich in deze reisverhalen en vooral in dat van Reeps laten zien.
Reeps sluit immers de grap af met de woorden "hadden't in de Amasones soo goet niet verwagt en dit lant en volk stond haer wel aen". Ook al zijn we misschien geneigd om dit als

koloniale zelfprojectie af te doen (genre: wij zijn daar zeer gewenst), het type reisverslagen over harde dagelijkse reisomstandigheden in deze uitgave heeft iets zakelijks dat misschien te snel onder verwijzing naar reisverhalen à la Bontekoe afgedaan wordt als fictioneel zodra het spannende passages oplevert. Misschien schemert in deze verhalen meer door over de sociale gelaagdheid en bevolkingsmengeling in het gebied zowel als over de wederkerigheid van relaties dan een rechttoe rechtaan kolonisatieverhaal van Suriname laat vermoeden. In deze eerste fase van Nederlandse verkenning van Suriname was veel heel wat onzekerder dan latere plantagewinsten laten vermoeden. De verhalen voor het thuisland over groot ongemak op zee en simpel overleven dankzij oorspronkelijke bewoners waren wat de reizigers belangrijk vonden om te noteren. In erfgoedperspectieven op het koloniale verleden blijven dergelijke opbouwfases van onvoorspelbare ontmoetingen en omstandigheden en de ecologische dimensies ervan jammer genoeg al te vaak uit beeld. Solide uitgegeven reisverhalen als deze leveren er nochtans de bouwstenen voor.

Johan Verberckmoes

Caroline F. Strauss (red.), *Slow technology Reader. A tool for shaping divergent futures*. Amsterdam, Valiz, EPO, 2025, 476 blzn., ISBN 9789493246461, € 28,90.

Dit is een vreemd, en tegelijk een aantrekkelijk boek. Het is een ‘reader’, dus een verzameling van teksten. Die groep is echter op een unieke en mooie manier verbonden zonder helemaal een te worden. De verbondenheid ligt vooral op twee punten: alle auteurs zijn ervan overtuigd dat we moeten vertragen, wegstappen van de gevaarlijke racementaliteit die ons dagelijks wordt aangepraat: groei, snelheid, efficiëntie als hoogste waarden voor de moderne mens worden frontaal in vraag gesteld. Een tweede punt van overeenkomst tussen alle auteurs is dat ze allemaal werken en creatief scheppen in de ‘zachte sector’ bij uitstek, namelijk de kunsten en kunstwetenschappen.
Het omvangrijke boek geeft de lezer een verzameling van analyses of ook soms korte suggestieve receptteksten met alternatieven. De academische inspiratie voor verschillende van de auteurs is Escobar, de Latijns-Amerikaanse antropologisch-filosofische denker die het begrip ‘pluriversalisme’ wereldwijd deed doorbreken door zijn inspirerende teksten. In een recent boek (2022) zette hij pluriversalisme als strijdbaar alternatief voor het ‘koloniale kapitalistische universalisme’ centraal. In deze bundel onderschrijven net niet alle auteurs die oproep tot theoretische (en ideologische) omkering.
Met de titel ‘slow technology’ leggen alle auteurs de vinger op een heel belangrijk ‘negatief’ element in de cultuur- en kunstopvattingen van de vorige twee of drie generaties: de snelheid, het blitse, het mondiaal uniforme wordt nu door middel van de digitalisering razendsnel de enige dominante visie op de realiteit. Als vanzelf wordt dan de artistiek scheppende mens ondergeschikt aan en ingeschakeld in die mondiaal structurerende visie op mens en natuur. Na een algemeen inleidend en oriënterend hoofdstuk door C. Strauss, de redactrice van de bundel, pikt de oorspronkelijk Chinese onderzoekster E. Wan dit punt heel centraal op: de digitale wereld verwijdert de mens snel en indringend van de natuur en creëert daartoe één wereldtijd. Dit is een thema dat ze rechtsreeks haalt bij Escobar: de kloktijd van de voorbije eeuwen en de snelle technologische (digitale) tijd vandaag is die van ‘colonialist one-worldism’. Daarom is een zoektocht naar trage vormen van technologie noodzakelijk ook een afstand nemen van die trend, en dus een strijd voor dekolonisering. In die beweging, zegt Wan, moeten we meteen ook afstand nemen van het typische westerse dualisme, waar mens en natuur als vervreemd van elkaar gezien en gestructureerd worden. De aanzet tot ‘sentipensar’ uit de reactie in Zuid-Amerika wordt daarbij aangehaald: het dualisme mens/natuur vindt zijn uitwerking in die van lichaam/geest en dus verder van voelen (sentir)

en denken (pensar). Wan beschrijft hoe zij als Hong Kong Chinese zichzelf kwijt geraakte in de westerse dualismen, ten top gedreven in deze digitaal-technologische tijden op alle menselijke levenstaken en mondiaal doorgedrukt. Zij geeft een uitgebreide schets van een alternatief in haar eigen leven: de maankalender, zoals die de verbinding tussen mens en natuur in een langzame doorleefde tijd begeleidt. Naast die Chinese vorm van holistische trage tijdsbeleving wijst Wan ten slotte op andere praktijken, vooral te vinden bij de lokale culturele tradities overal in de wereld, die nu door de mondiale snelle technologie van een wereldomspannend kapitalisme met uitsterven worden bedreigd. Aandacht voor en aanvaarding van andere trage technologieën uit die kleine culturen is de basis van het pluriversalisme. Het is ook steeds, door de nadruk op lokale en particuliere tradities, een vorm van hersubjectivering: niet het wereldomspannende zogenaamd objectieve is de gezonde horizon voor een evenwichtig en existentieel bevredigend creatief leven, maar de erkenning van subjectiviteit, bij particuliere en cultureel diverse mensen dus.
Ik heb de focus nu vooral gelegd op de tekst van Wan, omdat die het verst gaat in de uitwerking van de kritiek en het aangeven van wegen naar alternatieve belevingen, als basis voor creatieve invullingen van leven en cultuur. De andere bijdragen ademen voor mij een gelijkaardige gevoeligheid uit, maar gaan meestal over heel particuliere creatieve invullingen; dat gaat van een herintroductie van Candomblé (bij Bueno en Patricio), over de weergave van de realiteitsbeleving en -vormgeving van rouwen in Griekenland door artistieke rouwgroepen, naast vele andere concrete en zeer lokale of particuliere trage technologieën en hun impact op mensen en hu culturen. Doordat het over veel en zeer verschillende ‘aparte’ fenomenen gaat, ergens ter wereld, mag dit chaotisch overkomen in het licht van de uniforme mondiale digitale technologische cultuur. Maar dat is op zich slechts een kritiek, wanneer het standpunt van die laatste a priori als juist of onproblematisch wordt gezien. Dan mist men natuurlijk de kans op een kritisch en wie weet emanciperende menselijke invalshoek. De auteurs zetten in op die kans.
Dit is dus een merkwaardige bundel, die voor mij wel de aandacht verdient. De samenstellers begrijpen zeer goed dat hun een reusachtige taak wacht, en dat het werk eigenlijk nog maar begonnen is. Daarom zoeken ze in de moeilijk overzienbare veelheid van particuliere culturele tradities en hun langzame technologieën en tijdsvisies naar achterliggende terugkerende vragen en concepten. Ook dat is nog niet helemaal ‘af’, als dit natuurlijk al een kritiek kan zijn. Ik denk dat de samenstellers wel geslaagd zijn in hun opzet om de aandacht te vestigen op het uniforme en verarmende gevolg van de digitale mondiale snelle technologie. Dat is zeker al een verdienste: om zich bewust te worden van een probleem is het inderdaad een eerste stap om het probleem te kunnen formuleren en feitelijk illustreren. Escobars filosofie zit op dezelfde lijn en biedt met het begrip pluriversalisme een mogelijk instrument aan. Dat moet echter uitgewerkt worden, en dan zie ik – in de voorbeelden uit andere tradities in het boek – een werk dat centraal zou kunnen of misschien moeten zijn voor ieder die in de studie van erfgoed is geëngageerd.

Rik Pinxten

Maartje van der Laak, *Heksenjacht. De duistere geschiedenis van heksenvervolging in de Lage Landen*, Gent, Borgerhoff & Lamberigts, 2025, 382 blzn., ill., ISBN9789493410138, € 35, e-boek ISBN 9789493457614, € 17,50.

Heksenvervolging is terug van nooit weggeweest op het gebied van boeken over een van de zwarte bladzijden uit de West-Europese geschiedenis. Ook dit tijdschrift heeft bijdragen gepubliceerd over de historische heks, maar ook over haar als opvallende figuur in de sagenwereld. *Heksenjacht* is dus niet meteen een baanbrekend werk in de verdere zoektocht naar het hoe en waarom van de heksenwaan. Voor kenners en wetenschappers zit hier weinig

nieuws in, maar dat betekent geenszins dat het een overbodig boek zou zijn. Wel integendeel, *Heksenjacht* vormt een perfecte schakel tussen de non-fictieve fictionalisering (zoals bij Frederic Vermeulen in *De heks van Gottem*, recensie in *Volkskunde* 126/1 (2025), 132-133) en de academische werken van bijvoorbeeld Jos Monballyu of Fernand Van Hemelryck.
Maartje van der Laak is een Nederlandse die in België als historica werkzaam is. Door haar uitgebreide opzoekingswerk heeft ze zeer veel heksenverslagen gelezen en geanalyseerd.
In korte hoofdstukken brengt ze het hele verhaal dat teruggaat tot ver vóór de eigenlijke vervolging. Waar komt het geloof in heksen vandaan en wat deed dat met de mensen? Van der Laak hamert voortdurend op het overheersende geloof in een magische wereld: mensen grepen voor antwoorden op hun vragen vooral naar magische verklaringen. Ze zet dit af tegen de meer rationele wereld van vandaag. Toch plaats ik hierbij een vraagteken. Is nu alles wel zo rationeel? Een klein voorbeeld: hoe rationeel waren plots de coronakaarsen in Scherpenheuvel? Hoe groot (of hoe klein) is de stap van bijgeloof naar magie? Uiteindelijk gaat het om hetzelfde denkkader. Vroeger en nu is de scheidingslijn voor sommige mensen erg dun.
De auteur legt haarfijn uit hoe het clichématige beeld van de heks is ontstaan. Het is zonder twijfel zo dat het werk van Brueghel daarin een belangrijke rol heeft gespeeld en eigenlijk tot op vandaag doorwerkt: wrat op de haakneus, zwarte punthoed en kledij, kat … het zijn nog altijd de ingrediënten die we gebruiken bij de voorstelling van een heks, van in de kleuterklas tot later in het leven.
Dat beeld weet Van der Laak mooi te weerleggen en bij te stellen. Ze doet dit via de verhalen van de hoofdfiguren, de aangeklaagde vrouwen (en mannen), die ze op een normale, menselijke manier beschrijft. De historische feiten en verslagen worden daarbij in een moderne, historisch-fictieve vorm verteld. Het moge duidelijk zijn: de auteur verzint geen feiten, maar maakt ze leesbaar.
Een absoluut pluspunt van dit boek is dat alles wordt gedrenkt in de volkskundige wereld van toen. Ze schetst die toenmalige leefwereld en legt daarbij ook verbanden met de vele volksverhalen die deel uitmaakten van het dagelijkse leven. In andere werken gebeurt dat niet of nauwelijks. Toch zijn er op dit vlak kritische kanttekeningen te maken. Als historica gaat Van der Laak hier in de fout: ze hanteert consequent de term *legende* (een verhaal over heiligen, zoals bij de heilige Veerle, p. 57-59), waar het in haast alle gevallen om *sagen* gaat. Voor het onderscheid tussen beide genres verwijzen we andermaal naar dit tijdschrift: *Volkskunde*, 120/1 (2019), 37-51. Zo is bovendien een weerwolf niet hetzelfde als een wolf. In www.volksverhalenbank.be (die ze – in tegenstelling tot de Nederlandse Volksverhalenbank – niet heeft geconsulteerd) zou ze meer dan duizend sagen over weerwolven – en niet over wolven – hebben gevonden. Ook is de term *voodoo* hier niet nodig, aangezien dit fenomeen bij ons bekendstond als *envoûtement*: het bewerken van een poppetje met onder meer naalden of spijkers om iemand op afstand te beheksen. Het gebruik van het woord *voodoo* roept eerder associaties op met praktijken ver weg, terwijl het ook bij ons voorkwam.
Dit neemt niet weg dat Van der Laak een zeer empathische, maar tegelijk correcte reconstructie heeft gebracht, die een goede inkijk geeft in de beeldvorming en de rechtspraak tijdens de vermaledijde heksenwaan.
De absolute kwaliteit van dit boek ligt erin dat Van der Laak de gewone lezer bij de hand neemt en hem/haar meeneemt in dit eeuwenlange verhaal van heksengeloof, vervolging en de geleidelijke afname van dit waanzinnige fenomeen, inclusief de sporadische tegenstanders (Spee, Wier, Loos). Haar vertelstijl – Van der Laak heeft ook kinder- en andere boeken geschreven – is nergens te academisch of te complex, maar net zeer toegankelijk en leesbaar. Op die manier krijgt de lezer een correct beeld van dit verschrikkelijke verleden. Die toegankelijkheid zorgde ervoor dat er al snel een tweede druk verscheen.

Terecht verwijst de auteur vaak naar de *Malleus maleficarum* van Heinrich Kramer (Institoris), een kwalijk en vooral antifeministisch boek dat vaak naast *Mein Kampf* van Adolf Hitler wordt geplaatst. Het was de handleiding bij de vervolging van heksen. Toch had Van der Laak ook meer nadruk kunnen leggen op de *Disquisitiones Magicarum* (meer dan twintig herdrukken) van Martin Del Rio, een Zuid-Nederlander met bezittingen in Aartselaar. Dit werk had in onze streken minstens evenveel invloed als de *Heksenhamer*.
Als onderzoeker heb ik het moeilijker met de bijlagen in dit boek. De voorlopige lijst van alle gekende slachtoffers in de Lage Landen is een droge opsomming – gescheiden door komma's – van namen met jaartal en plaats, maar zonder enige ordening (noch alfabetisch, noch chronologisch, noch geografisch), wat het gebruik erg bemoeilijkt. Dat geldt ook voor de bronnenlijst. De literatuur is opgesplitst per hoofdstuk, maar daardoor vind je bijvoorbeeld tien keer een vermelding van *Malleus Maleficarum*. De bibliografie is daardoor nodeloos uitgebreid en minder transparant. Voor de doorsneelezer zal dit geen bezwaar zijn, maar dit had veel beter gekund met het oog op bruikbaarheid.
De uitgever heeft gekozen voor zwart-witafbeeldingen, vermoedelijk om de kosten te drukken, maar dat is jammer, gezien de vele mooie prenten. Daarnaast zijn er hier en daar haperingen in de tekstredactie (zoals *refereren aan* en *wier* in plaats van *wiens*).
De lezer hoeft zich echter niet te laten afschrikken door deze punten van kritiek. Uiteindelijk is *Heksenjacht* een boek geworden dat voor een breed publiek een van de zwartste periodes uit onze geschiedenis op een toegankelijke manier in de juiste context plaatst. Daardoor ontstaat een juister beeld van de vervolging en vooral van de duizenden slachtoffers die op een gruwelijke manier om het leven zijn gebracht.
Ik ben het vooral eens met de auteur dat de vele "heksenfeesten" beter hun focus verleggen van de slachtoffers naar de aanklagers, zodat de ontmenselijkte heksen opnieuw worden vermenselijkt en in ere hersteld, ver weg van de clichés die over hen bestaan en voor ze op die feesten nog maar eens worden verbrand.

Uitsmijter van de recensent: de *Malleus maleficarum* kende zijn eerste druk in 1486 met steun van de toenmalige paus met de controversiële naam Innocentius VIII. We zijn nu 560 jaren verder, maar dit verschrikkelijke boek werd nooit officieel door het Vaticaan herroepen. Dorpen en steden herstellen het aangedane onrecht, misschien is het ook tijd om in Rome aan een rectificatie te denken?

Paul Catteeuw

Jacob van Maerlant, *Der Naturen Bloeme*. *Uit het Middelnederlands vertaald door Ingrid Biesheuvel*, Zutphen, Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, 2024. 288 blzn., ISBN 9789464563214, € 30,99.

"Er bestaat geen levend schepsel zó waardeloos of het is wel ergens goed voor, voor wat dan ook. Het is immers niet te geloven dat God de Heer, in al Zijn wijsheid, ooit iets heeft geschapen wat zinloos is." (p. 16)
Het citaat dat ik hier als een motto boven deze recensie heb gezet, is afkomstig uit de inleiding van Jacob van Maerlants natuurboek-in-verzen – in de deskundige vertaling van Ingrid Biesheuvel. Natuurlijk vervult deze middeleeuwse natuurencyclopedie allerhande functies als lering, vermaak en moralisering. Maar het beroep op de Schepping Gods, waarin alles een functie heeft en niets nutteloos is, is het ultieme argument waarom zelfs tot op de dag van vandaag de Evangelische Omroep nog zoveel natuurdocumentaires uitzendt. Al wat God geschapen heeft, is niet alleen wonderbaarlijk maar bovenal zinvol – daar was Maerlant ten volle van overtuigd. Dit doet me meteen ook denken aan een geschrift van boer, politicus

en dominee Eelco Alta (1723-1798) over de conjunctie van planeten in 1774. Dankzij sterk verbeterde telescopen kon iedereen (toen) met eigen ogen waarnemen dat er vier manen om de planeet Jupiter draaiden, en dat móest dus wel betekenen dat daar buitenaardse wezens woonden. Immers, de functie van manen is dat ze 's nachts licht geven in het donker. God schept zulke manen niet als niemand er profijt van heeft![2] Binnen dit denkkader moet ook Jacobs boek der natuur gelezen worden.

Een ander mooi voorbeeld is de onder de grond levende en derhalve blinde mol volgens Maerlant: "Hieraan kun je weer eens zien hoe edelmoedig onze Schepper wel is. Die ieder levend wezen geeft wat hij nodig heeft. Voor een mol is het immers niet nodig dat hij kan zien?" (p. 73). Tegelijkertijd haalt Maerlant Aristoteles aan die zegt dat de mol onder zijn vel wel ogen in aanleg heeft, maar dat ze onbruikbaar zijn – wat in essentie correct is. Alle dieren komen in *Der Naturen Bloeme* van God; nergens wordt gezegd, zoals in sommige sagen wordt wel beweerd, dat bepaalde dieren van de duivel komen, zoals de uil of de pad.

Jacob van Maerlant (ca. 1235 – ca. 1291) voltooide zijn *Der Naturen Bloeme* (Het Mooiste uit de Natuur) rond 1271 in opdracht van de Zeeuwse edelman Nicolaas van Kats.[3] Het originele handschrift hebben we niet meer, maar de tekst is in meerdere kopieën overgeleverd. Eén van die manuscripten (het Leidse handschrift BPL 14A) is prachtig verluchtigd, en op deze versie is de vertaling van Biesheuvel gebaseerd. Het is een magistrale editie geworden, met talloze illustraties en miniaturen in kleur, groot en luxe uitgegeven met harde kaft en leeslint. De editie bevat een inleiding, een integrale vertaling van de tekst, een verantwoording, twee registers en een verklarende namenlijst. Een integrale vertaling hadden we nog niet eerder; een bloemlezing van Peter Burger stamt uit 1989.[4] Voor het eerst kunnen we nu in modern Nederlands lezen wat een 13e-eeuwse koster en dichter over de natuurlijke wereld in de volkstaal te melden had. Dat is soms verbazend accuraat, en soms buitengewoon ongeloofwaardig. Jacob van Maerlant baseerde zich niet op uitgebreid veldwerk of bibliotheekbezoek maar putte in vrijwel alle gevallen uit één geleerde Latijnse bron uit de eerste helft van de 13e eeuw: *Liber de natura rerum* van Thomas van Cantimpré.

De categorieën die in *Der Naturen Bloeme* achtereenvolgens aan bod komen, zijn: de mens, viervoetige dieren, vogels[5], zee- en riviermonsters[6], vissen, slangen, insecten, bomen, specerijbomen, geneeskrachtige kruiden, vermaarde bronnen, waardevolle stenen[7] en tenslotte metalen.

Voor mij persoonlijk interessant was de vraag hoeveel motieven uit volksverhalen, meer in het bijzonder sagen (maar ook algemeen volksgeloof of fabels), er bij de geleerde 13e-eeuwse Vlaming al aanwezig waren. En dat is heel wat, zoals: het stoere vrouwenvolk der Amazonen (p. 21), reuzen (p. 23, 26-27), dwergen (p. 23), menseneters en mensenetende reuzen (p. 23, 24), de wildeman (p. 23-24), Hercules (p. 25), en de eenhoorn die zich in de schoot van een maagd te slapen legt (p. 63, 75-76).

Ik stuitte ook op een kennelijk al behoorlijk oud volksgeloof: "Wanneer een olifant een muis ziet, wordt hij bang en zal hij op de vlucht slaan" (p. 47). Dit is absoluut een fabeltje. Olifanten reageren beslist onverschillig op het zien van een muis. De verklaring die nog tot op de dag van vandaag wordt gegeven, is: ze zijn bang dat de muis in hun slurf kruipt. En dat zou

---

[2] Zie 'Het Einde der Tijden is nabij!', in: Theo Meder, Ruben A. Koman & Gerard Rooijakkers (red.): *Canon met de kleine c: 50 verhalen en liederen bij de Canon van Nederland*. Bedum, 2008, 90-93.

[3] Zie verder het standaardwerk over Maerlant: Frits van Oostrom: *Maerlants Wereld*. Amsterdam, 1996. Over *Der Naturen Bloeme*, 198-224.

[4] Peter Burger (ed.): *Jacob van Maerlant: Het boek der natuur*. Amsterdam, 1989.

[5] De vleermuis vliegt en wordt daardoor ten onrechte tot de vogels gerekend; de vleermuis heeft geen snavel, legt geen eieren en is een zoogdier.

[6] Zoogdieren als de walvis, de zeehond, de dolfijn, het nijlpaard, de walrus, de orka en de zeekoe worden hier ook toe gerekend.

[7] Met bijzondere aandacht voor cameeën waar afbeeldingen op staan (p. 254-259).

tevens de verklaring zijn waarom vrouwen bang zijn van muizen. Nogmaals: het is een fabeltje.
Maar sommige vaststellingen bevatten weer overduidelijk een harde waarheid. Met de huidige terugkeer van de wolf naar onze streken beperkt de jacht van het dier zich niet tot reeën en zwijntjes in het bos. Wolven vergrijpen zich aan vee, en een enkele zogenaamde 'probleemwolf' is zelfs niet bang voor mensen, honden en kinderen. In feite hebben we vooral te maken met natuurlijk wolvengedrag dat ons gewoonweg niet bevalt. In het verleden, ook in de middeleeuwen, was men meer op zijn hoede voor de wolf. Een schaapskudde werd scherp bewaakt door een herder en een herdershond, en 's nachts gingen de schaapjes in een veilige schaapskooi. In traditionele volksverhalen heeft de wolf een slechte reputatie als een bloeddorstige jager en lustmoordenaar. Een jagende wolf krijgt vaak de kolder in zijn kop en maakt veel meer slachtoffers dan hij in realiteit op kan eten. En zo verwoordt Jacob van Maerlant het ook precies: "Als een wolf in de schaapskooi belandt, zal hij eerst alle schapen doodbijten vóórdat hij er eentje gaat opeten" (p. 61).
Hoezeer het agrarische (mega)bedrijf in onze huidige samenleving is afgedreven van de middeleeuwse praktijk blijkt wel bij het lemma over de kapoen. Wie kippen hield in de middeleeuwen wilde daar slechts één haan bij, die eieren kon bevruchten, kraaien bij het ochtendgloren en de baas spelen. Immers, zodra men meerdere volwassen hanen houdt, wordt het voortdurend vechten en vrijen. Tegenwoordig worden mannelijke kuikens vroegtijdig massaal vernietigd, omdat ze niets opleveren voor de pluimvee-industrie. In de middeleeuwen werden driejarige haantjes echter gekastreerd en groeiden ze op tot kapoenen – weliswaar geen erg diervriendelijke ingreep, maar de kapoen bleef wel leven en werd een jaar of acht à negen oud. Maerlant vertelt over de kapoen: "Hij eet wel samen met de hennen, maar hij paart niet met ze en hij vecht ook niet om ze." Kort daarvoor stelt hij al vast: "een nutteloze haan, alleen maar goed voor gebruik in de keuken" (p. 103). Immers, het vlees van een vette kapoen was niet te versmaden: *waste not, want not*.
Jacob geeft regelmatig ook medische adviezen, bijvoorbeeld hoe organen van dieren een genezende werking voor de mens kunnen hebben. In de passage over de wolf zegt hij: "Volgens een bepaalde volkswijsheid – die misschien best weleens waar kan zijn! – moet je als je last hebt van pijn in je maag en kramp in je buik en ingewanden, een riem snijden uit de huid van een wolf en die stevig om je middel binden. De pijn zal verdwijnen. Ik zal niet beweren dat het waar is, maar het is toch heel eenvoudig om het eens te proberen?" (p. 61). Bezien vanuit traditionele volksverhalen is dit advies wellicht niet geheel zonder risico, want een wolvenriem of wolvenhuid kan weerwolverij veroorzaken – en dan zijn we nog verder van huis ...
Natuurlijk besteedt Maerlant ook aandacht aan de vos (p. 78). Als dit dier door jachthonden wordt achtervolgd, pist de vos zijn staart vol en slaat hij de honden ermee voor hun muil. De truc lijkt een beetje op de streek die Reinaert uithaalde in *Van den vos Reynaerde*: het blind pissen van de kinderen van Isegrim. Een andere truc van de vos brengt Jacob aldus onder woorden: "En als hij honger heeft, doet hij net of hij dood is door zijn tong uit zijn bek te laten hangen. Vogels denken dan dat er een dode vos ligt en zullen aanvallen, zodat de vos er makkelijk een te pakken kan krijgen om zijn honger te stillen." Dit motief berust op een fabel van het type ATU 56A* - *Fox Plays Dead and Catches Bird.* We komen dit verhaal later ook tegen in *Reynaerts historie* (vss. 3556-3617).
Eveneens een verwijzing naar een fabel lijkt Maerlants opmerking over het winterkoninkje: "Want het is zo dapper dat het, naar men zegt, boven op een arend gaat zitten"(p. 95). Dit motief komt voor in de fabels ATU 221 - *The Election of King of Birds* en ATU 221A - *Test: who can Fly Highest?* Er wordt een wedstrijd gehouden: wie het hoogst kan vliegen, wordt koning van de vogels. De arend denkt het hoogst te vliegen, maar er is een klein vogeltje op

zijn rug gaan zitten. Het vogeltje vliegt op het hoogste punt af van de rug van de arend en roept: “Ik ben de koning!” En zo is hij aan de naam winterkoninkje gekomen.
De specht maakt een gat in een holle boom om in te nestelen. Als mensen het gat afdichten met een stop, gaat de specht een kruid halen waardoor de stop er op magische wijze weer uitspringt. Maerlant meent: “In oude geschriften wordt verhaald dat je met dit kruid allerhande sloten van buiten open kunt krijgen, mits je de juiste woorden erbij uitspreekt. Maar geen mens kent die woorden, alleen de specht!” (p. 121) Dit sagenmotief staat bekend als D2088 - *Locks opened by magic.* Volgens de sage staat het geheimzinnige kruid wel bekend als het “springworteltje”, uiteraard fel begeerd bij inbrekers en dieven.[8]
Het is bewonderenswaardig hoeveel dieren en gewas Ingrid Biesheuvel (met hulp van Dick de Vos) heeft weten te identificeren. Maerlant alfabetiseert op de Latijnse naam, maar weet zelf ook niet altijd wat de Dietse of Vlaamse benaming is. Verder correspondeert de Latijnse naam regelmatig niet met de huidige wetenschappelijke naam in het Latijn. Toch weet Biesheuvel behoorlijk vaak om welk dier het gaat, bijvoorbeeld op basis van de beschrijving van het gedrag. Soms lijkt informatie tegenstrijdig, zoals in dit geval: “Hoewel *akanthis* en *akalanthis* benamingen zijn van de putter (*Carduelis carduelis*), doet beschrijving van gedrag en geluid sterk denken aan de groene specht (*Picus viridis*)” (p. 83). Wat mij betreft is Ingrid soms te voorzichtig, bijvoorbeeld bij de identificatie van de “bistarda” (p. 89): haar suggestie dat het misschien de aasgier is, lijkt mij volkomen correct – zelfs de illustratie klopt in hoge mate. Niettemin kunnen bepaalde dieren niet worden geïdentificeerd, en soms gaat het om niet-bestaande fabeldieren. Sommige fabelwezens zijn dan weer wel bij naam bekend uit de klassieke oudheid, zoals bij de mens-achtigen de centaur (p. 20-21, vgl. 66-67) en de cycloop, bij de dieren de draak (p. 47, 86, 169-170), de manticora (p. 62), de eenhoorn (p. 63, 75-76), pegasus (p. 69-70) en de sater (p. 70). Bij de vogels behandelt Maerlant de harpij (p. 87), de feniks (p. 100-101) en de griffioen (p. 106, 252). Naast normale waterdieren, van mossel en dolfijn tot krokodil, komen we ook onbekende zeemonsters tegen, alsmede de sagenwezens de nereïden / zeenimfen (p. 139-140), scilla (p. 141) en syrena / zeemeermin (p. 142). Onder de categorie slangen valt de basilisk die uit een hanenei komt (p. 103-104, 167), de vuursalamander die vuurbestendig is (p. 173) en de hydrus (p. 177).
Ongetwijfeld heeft Ingrid Biesheuvel gecheckt en gedubbelcheckt wat een Symia is. Het woord staat voor ‘symminkel’ of ‘simme’. Volgens het Woordenboek is dat aap in het algemeen. Biesheuvel zet daarom onder dit stuk: “ongeïdentificeerde aap”. Niettemin heb ik me vroeger bij deze passages altijd specifiek een chimpansee voorgesteld, al kloppen niet al Maerlants details (en vond het woord chimpansee eigenlijk veel recenter ingang in Europa). De chimp komt voor in Afrika, maar Maerlant noemt aan het eind ook witte apen uit India (makaken?). Hoe dan ook, Jacob vertelt over twee grappige trucs waarmee de aap (chimpansee?) kan worden gevangen. Uitgangspunt is dat de aap altijd wil na-apen. Als een jager in het zicht van een aap schoenen aantrekt en weer uittrekt, zal de aap hem nadoen. Zodra de aap de schoenen aan heeft, kan hij niet meer wegkomen (in ieder geval niet met schoenen aan in een boom klimmen) en kan de jager hem levend vangen. Een andere vernuftige truc is als een jager doet alsof hij lijm uit een potje in zijn ogen wrijft. De aap imiteert hem, lijmt zijn ogen dicht en ziet niets meer, waarna de jager hem kan grijpen (p. 71-72).
Verder vroeg ik mij af of de belua (p. 130) wellicht de beloega zou kunnen zijn, ook wel bekend als de witte dolfijn of de witte walvis. Ingrid Biesheuvel denkt, met enige aarzeling, eerder aan de blauwe vinvis. De boa wordt weliswaar beschreven als een enorme slang, maar

[8] Waling Dykstra: *Uit Friesland's volksleven van vroeger en later: volksoverleveringen, volksgebruiken, volksvertellingen, volksbegrippen*. Leeuwarden, 1896, deel 2, p. 181. Vgl. ook de magische vaardigheden van Elegast.

Biesheuvel houdt het toch op een “ongeïdentificeerde grote slang”, want de details zijn weinig specifiek, en Maerlant vermeldt nergens dat het een wurgslang is.
Het lijkt er af en toe op dat dieren die niet kunnen worden geïdentificeerd, verzonnen zijn om er een religieuze of moralistische boodschap aan te kunnen ophangen. Zo is de niet te identificeren vogel kym (p. 111) een goede opvoeder van zijn eigen kinderen, maar hij ontfermt zich ook nog eens goedmoedig over verstoten kinderen van de arend. Dit moet een lering zijn voor ridders en edelen: zij zouden goed moeten zorgen voor de minder bedeelden en de verschoppelingen, tenminste, als ze de eeuwige zaligheid willen verwerven. Ook aan bestaande dieren kunnen religieuze boodschappen gekoppeld worden, zoals aan de pelikaan (p. 119-120). Volgens een hardnekkige sage voedt de pelikaan zijn (gestorven) jongen met zijn eigen bloed (in werkelijkheid met vis uit de keelzak). De jongen zouden met het bloed tot leven worden gewekt. De analogie met Jezus Christus ligt dan erg voor de hand: met zijn bloed voorzag hij in de verlossing van de mensheid. Volgt een betoog hoe de ondankbare en zondige joden en ongelovigen uiteindelijk naar de hel zullen gaan, en alleen de deugdzame christenen het hemelrijk beërven.
Van de dieren dicht bij huis geeft Maerlant een herkenbare beschrijving. Vrijwel alle boerderijdieren zijn aanwezig: haan, kip, gans, schaap, geit, paard, varken, stier, os – alleen kalf en koe ontbreken opmerkelijk genoeg. Onder de vogels treffen we de merel, kauw en havik aan, onder de vissen de haring, stekelbaars, paling, schol en makreel, onder de insecten de honingbij, de mier, de mug en de vlinder. Bomen, struiken, planten, bronnen, stenen en metalen worden veelvuldig behandeld om hun vruchtbare, bruikbare, magische en vooral geneeskrachtige eigenschappen. Over het hout van de ebbenboom zegt Maerlant: “Dit hout wordt wel vastgemaakt aan wiegen, want er wordt beweerd dat het spookbeelden kan verdrijven die kleine kinderen overvallen in hun slaap” (p. 199).
De walvis (met zijn kleine keelgat) komt ook aan bod, waar de profeet Jonas drie dagen en nachten in heeft gezeten, “op een wonderbaarlijke manier en niet op natuurlijke wijze, want dat had hij niet overleefd” (p. 151). Sommige walvissen hebben zand op hun rug en lijken een eiland te zijn. Als zeelui daar aan wal gaan en een vuurtje stoken, duikt de walvis onder water.[9]
De tong en de gal van de draak, in wijn gekookt, kunnen mensen genezen die bezeten zijn door “een soort duivels die *incubi* heten” (p. 170). Biesheuvel verklaart ze als boze geesten die in de slaap op mensen gaan zitten en nachtmerries veroorzaken. Eigenlijk zijn *incubi* mannelijke seksdemonen die geslachtsgemeenschap hebben met mensen. De verwekkers van de boze dromen zijn vooral *alven* of *nachtmerries*, en die gaan inderdaad op de borst van de slapers zitten waardoor die verlammen. Beide nachtelijke fenomenen lijken wel op elkaar en lopen soms ook door elkaar heen, maar ik denk dat Maerlant hier specifiek het bezoek van de seksdemon bedoelt.
De meest exotische (fabel)dieren worden geografisch gesitueerd in verre uithoeken, maar evengoed bestaande dieren zoals de ibis, de papegaai, de struisvogel en het nijlpaard. Landen die met enige regelmaat genoemd worden zijn India, Arabië, Perzië, Syrië, Egypte, Libië en Ethiopië.
Maerlant houdt zich niet altijd consequent aan de beschrijving van één soort. Aanvankelijk behandelt hij de bruine beer en vertelt onder meer dat pasgeboren beertjes amorfe klompjes zijn die door de moeder eerst in vorm gelikt moeten worden: de zogenaamde ongelikte beren. Maar aan het eind maakt hij dan een uitstapje naar het hoge noorden, waar de beren wit zijn: de ijsberen (p. 76-77).
In het middeleeuwse natuurboek van Jacob van Maerlant vloeit er behoorlijk wat bloed: menig prooidier wordt het slachtoffer van roofdieren. Maar niet alles draait om voedsel:

[9] Vgl. Sint Brandaan.

bepaalde dieren vechten ook voortdurend vetes onder elkaar uit, en dat gaat er allemaal niet zachtzinnig aan toe. Desondanks merkt Jacob op: “De mens is van alle dieren de wreedste en bloeddorstigste!” (p. 55). Zo was het in de middeleeuwen en zo is het – helaas – nog altijd.

Theo Meder

A.N. Whitehead, *De functie van de rede, v*ertaald en geannoteerd door R. Desmet & G. Vanheeswijck, Turnhout, Gompel & Svacina: 2025, 156 blzn., ISBN 978 94 6371 587 4, € 24,50.

Dit werk brengt de vertaling van een belangrijk synthetisch essay door Alfred North Whitehead (in 1929 als voordracht gegeven aan Princeton University). Het brengt een aantal ideeën van deze zeer belangrijke denker samen, waarmee hij zich plaatst tegenover het toen en nu dominante positivisme en de vaak eenzijdige keuze voor erkende ‘wetenschappelijke kennis’ tegen elke andere vorm van rede. In een lange traditie waarin of/of-denken en dus ook exclusie van wat als verschillend wordt gezien nog steeds dominant is, is de publicatie voor een wat breder publiek zeker zeer verdienstelijk. Bovendien is A.N. Whitehead een halve eeuw na zijn dood meer dan ooit in de belangstelling als filosoof, meer dan de beroemdheden uit de periode tussen de wereldoorlogen en zelfs ver na de Tweede Oorlog (zoals Bertrand Russell, bijvoorbeeld). Vanuit de kwantummechanica, met grote figuren zoals de Belgische Nobelprijswinnaar Prigogine en zijn onderzoekers, maar ook de Franse antropoloog-filosoof Bruno Latour en zijn kring, is er een ware heropleving van interesse in Whiteheads denken aan de gang. Isabelle Stengers, de vroegere medewerkster van Prigogine, is een belangrijke trekker in de Franstalige filosofische wereld in dat verband.

In dit kritisch stukje wil ik vooral het belang van het huidige boek voor de sociale en humane wetenschappen, en misschien vooral antropologie en volkskunde in het licht zetten. Dat zal eerder ongewoon overkomen, ook omdat de vertalers zelf die link over het hoofd hebben gezien (komende uit de filosofie) maar het lijkt me de perfecte tijd en plaats.

De vertalers beginnen met een zeer uitgebreide inleiding om Whitehead als wetenschapper-filosoof te plaatsen in zijn tijd (ca 1900 tot 1959) en wereld (de Angelsaksische wereld van eerst Engeland en later de VS). Wiskunde (met het bijzonder grondige werk van de logische gronding van wiskunde door het duo Whitehead – Russell: de Principia Mathematica) en de wereldopvatting van de natuurwetenschappen golden toen als nieuwe, in feite enig juiste of relevante visie op de realiteit. Dat statuut was te danken aan de enorme successen van wat Whitehead (in dit essay en later) als typische uitwerking van de praktische rede zag: de rede richtte zich op wat kon leiden tot praktische en betrouwbare kennis, in de eerste plaats sinds Newton in de studie van natuurkundige fenomenen. Wat cultuur, geestelijke aspecten en/of ethiek en esthetica betreft is er dus een kloof gegroeid met wie deze beperkte, praktische rede en de eruit voortvloeiende methodische aanpak van de realiteit niet volgde. In de nogal zelfgenoegzame visie van de positivist als filosofische vertegenwoordiger van die denkrichting wordt elk engagement in een omvattender en vooral ‘zuivere’ of niet-praktische rede dan een vorm van obscurantisme, onbegrijpelijk want methodologisch niet voldoende streng denken.

Whiteheads visie staat hier tegenover: de mens is in zijn opvatting het enige wezen in de realiteit dat zich verzet tegen een louter en exclusief gebruik van rede om wat is te vatten om zich daarin zondermeer in te passen. De mens is biologisch (evolutionair ,zegt Whitehead) het wezen dat groeit, vooruitgaat in de loop van de tijd en dat door rede in te zetten om 1) te leven, 2) een goed leven te leiden en 3) beter te kunnen leven dan tevoren. Om hierrond analyses te maken en voorstellen te formuleren voldoet de louter beperkte, praktische rede niet: hier kan enkel de zuivere rede ingezet worden. Methodologische orthodoxie (zoals in de

wetenschappelijke ontwikkelingen) is niet genoeg, want die kan de kwalitatieve verandering niet voortbrengen, maar enkel systematisch verslag van wat is (min of meer) garanderen. Om kritisch en creatief buiten dat harnas te kunnen redeneren moet men speculatief durven gaan op een min of meer systematische manier, en dat is het werk van de zuivere rede, volgens Whitehead. In zijn tijd en voor hemzelf sluit dat ook geenszins een godsfiguur uit, maar dan wel als een soort open realiteit waarvan de methodische rede enkel kleine aspecten kan vatten, en niet als een sluitend en omsluitend antwoord op alle mogelijke vragen. Misschien, bedenk ik dan vandaag, is dit eerder een pleidooi voor een brede creatieve spirituele houding tegenover wat aan onze (beperkte) methodische aanpak ontsnapt maar wat dat speelveld duidelijk omsluit of mogelijk maakt.

Het essay van Whitehead zelf bevat veel van die ideeën, in het brede kader van een kritiek op de te enge of exclusieve reductie van rede tot de praktische, methodologisch vertaalbare rede van de positivist. Door zijn werk rond de relativiteitstheorie en zelfs kwantummechanica zocht Whitehead reeds in zijn tijd naar de verbinding tussen strikte methodologisch strenge kennis (als resultaat van rede) en zingevende vormen van systematisch zoeken, vragen en formuleren zoals we dat traditioneel in kunst, ethiek en religie vinden. Vandaag, in de heropleving van belangstelling voor deze filosoof, vinden we hertalingen van die tweespalt in de discussies bij de groep rond Latour en Stengers, leidend tot een politieke kritiek op het eng positivistische efficiëntiedenken in de economie, met dirigistische inslag op onderwijs, sociale omgang, politieke besluitvorming en marginalisering van cultuur. Het is dus niet verwonderlijk dat de filosoof die eertijds vanuit een gezaghebbende positie in zijn werk over de plaats en rol van wiskunde, -naar de randpositie via zijn pleidooi voor een groter gewicht van vrij, kritisch zuivere rede en haar impact werd verdreven door de positivisten-, vandaag door de kritische geesten die tenminste in de revolutionaire wetenschapsdomeinen zoals QM-ecologie en ook sommige sociale wetenschappen geëngageerd zijn, terug ontdekt wordt. Nogmaals, een kritisch denker zoals Latour was een antropoloog, die precies de praktische rede en haar gebruik in de experimentele natuurwetenschappen als ‘etnografisch terrein’ gekozen had en zo tot de constatatie kwam dat die onderzoekers in al hun strenge systematiek ook maar ‘mensen’ waren, die veralgemeenden, keuzen moesten maken, deels blind waren voor x aspecten van de realiteit, tijd nagenoeg tussen haakjes zetten, enzovoort.

Deze laatste opmerkingen ontbreken echter in het boek, en dat is jammer. Nochtans, wie niet in verstommende bewondering staat voor wat de natuurwetenschappelijke methodische aanpak als efficiënte kennis voortbrengt (dat kan niet worden ontkend) en de dringende en dwingende vragen van de grotere complexiteit en van de ontwikkelingen en evoluties in de tijd wil insluiten in zijn model over de realiteit, die kan niet anders dan de kritiek op het positivisme verder uitwerken. Dat kan maar, zoals Whitehead aangaf, door buiten de beperkte kaders van de praktische rede te gaan en de zuivere rede wil inzetten bij die ‘vrije’ zoektocht. Dat wil zeggen dat statistisch dataïsme (met weer beperkt en beperkend ‘meten is weten’ en negatie van al de rest) weliswaar zinvol kan ingezet worden voor concrete doelen, maar zelf nooit de doelen kan genereren of voldoende kan beoordelen. Daarvoor moeten we durven en kunnen buiten de tijdloze en beperkende praktische rede gaan. Dat gebeurde in een eerste voorzichtige aanzet al door de Britse filosofen rond de Eerste Wereldoorlog, met Whitehead zelf, Russell, Carnap en Husserl bijvoorbeeld, die allen trachtten om een wereldbeeld achter de zich ontwikkelende natuurwetenschappen uit te denken. Dat leverde een reeks boeken op waarbij opvallende keuzen gemaakt werden om alle ‘feiten’ en gangbare modellen in een voldoende logisch coherent kader onder te brengen. Dat leverde bij elk van de auteurs een ‘logisch systeem’ gaande van basis-dingen/zijnden tot de theoretische modellen en concepten over complexere fenomenen die door de wetenschappers gevat werden. Wat mij bij het doornemen van die boek dikke voorstellen van bij het begin

verwonderde en ook voor Whitehead innam was het feit dat hij als enige in de groep de logische sokkel (de 'primitive') van 'event' voorstelde. Dus alle kennis ging voor hem wezenlijk over gebeurens, processen en niet over dingen, tijdloze zijnden (zoals dat bij de theologische dienkers voor deze en andere positivisten en ook bij Russell en Carnap het geval was: zij vonden immers die tijdloze ding-karakter van de realiteit terug in de natuurwetenschappen). Jammer dat die grondarbeid van Whitehead door de inleiders niet vermeld wordt, vind ik. Eveneens en des te meer jammer dat zij, in het naschrift rond de huidige opbloei van Whiteheads denken de enorme bron van breder, uitwaaierend kritisch denken in bepaalde takken van de filosofie en de biologie (o.a. met rizhomatisch denken) en vooral ook van de meest kwalitatieve sociale wetenschappen zoals volkskunde en antropologie niet vermelden. Pluriversalisme (tegenover het eurocentrische reductionistische universalisme) en ook denken via en als intercultureel communiceren en negotiëren zijn in die minder rigide gestructureerde onderzoekslijnen belangrijke pistes. Ze worden aangeduid en bepleit door onderzoekers die nagenoeg intrinsiek de weg van de zuivere en inhoudelijk minder gebonden rede opgaan, eerder dan de vandaag instrumenteel en vaak ook economisch gestroomlijnde methodische aanpak, die zich justifieert door te verwijzen naar het vermeende 'juiste denken' in de natuurwetenschappen.

Los van deze kritische opmerkingen, die voor ons die in die 'randgebieden' van de zogenaamde echte of strenge wetenschappen werken levensbelangrijk zijn volgens mij, is dit een moedig en zeer leesbaar boek, dat de kracht van de zoeker A. N. Whitehead opnieuw zichtbaar maakt. Hopelijk vindt het boek vele geïnteresseerde lezers.

Rik Pinxten

Eric Wijnroks, *Jacques della Faille. Handelaar op Italië, Spanje en Marokko, 1549-1615*, Hilversum, Verloren, 2025, 258 blz., ISBN 978 94 6455 194 5, paperback, € 30.

Er zijn drie redenen om dit boek in *Volkskunde* te bespreken. Ten eerste zijn de grondstoffen die Jacques della Faille in het westelijke bekken van de Middellandse Zee (Italië, Spanje en Marokko) kocht en verkocht bij uitstek dagelijkse verbruiksgoederen en materialen voor de toenmalige, ambachtelijke kledingindustrie die zorgde voor tewerkstelling van de gewone vrouw en man en hun overleven in een ware crisisperiode. Want de handelsactiviteiten van Jacques bestrijken vooral de jaren 1590 en de beginjaren van de zeventiende eeuw. Zo voerde hij via Genua aluin aan, een fixeermiddel voor het verven, uit de aluingroeven van Tolfa, nabij Rome, in de pauselijke staten, die de beste kwaliteit boden. Antwerpen had al naam gemaakt met de aluinhandel en als telg van een illuster Antwerps handelsgeslacht zette Jacques vanuit Leiden die activiteit verder. Het is slechts een voorbeeld tussen tientallen andere mineralen, levensmiddelen en textielstoffen. Zo verkocht hij in Italië vis, tarwe en rogge. Dat hielp er de hongersnood lenigen die er aan het einde van de zestiende eeuw woedde, zoals ook in andere delen van Europa. Uit Spanje haalde hij jerezwijn, olijfolie, cochenille (een rode verfstof) en rozijnen en hij verkocht er allerhande lichte geweven stoffen en graan. Uit Marokko kwamen de blauwe verfstof anil, rietsuiker, bokkenvellen voor handschoenen, marokijn van geitenleer voor portefeuilles en boekomslagen, Arabisch gom, komijn en kappertjes. Naar Marokko verzond hij textiel, metaalwaren zoals ploegijzers en een enkele partij musketten.
Met andere woorden, al minstens vijf eeuwen is het dagelijks leven in de Lage Landen gekenmerkt door een enorme verscheidenheid aan producten die soms van ver kwamen en ver gingen. In elk kledingstuk zat een verre inslag en al waren die bedoeld voor rijke consumenten, zij die er effectief mee werkten in de lakenindustrie en de voedingsnijverheid waren de arbeiders, mannen zowel als vrouwen. De materiële wereld van de Middellandse Zee passeerde eerste door hun vingers. Het onevenwicht in de handel van Jacques della Faille

typeert wat in Antwerpen, maar ook in Haarlem (waar Jacques woonde) en in Holland gebruikelijk was: een import van exclusieve goederen die een afwerking tot kwalitatief hoogstaande verbruiksgoederen garandeerde en een export van bulkgoederen waar wegens schaarste goede prijzen voor te krijgen waren. Van dat alles waren de arbeiders dan weer de dupe want riskante handelsdeals ten gevolge van foute inschattingen – en Jacques lijkt daarin uit te blinken – zorgden voor een onmiddellijke daling van de lonen. Toen hij te duur vlasgaren uit Silezië had aangekocht, liet Jacques op 21 augustus 1590 aan zijn schoonbroer en zakenpartner Daniël Van der Meulen weten: "maer de spinsters sullen de bot moeten schudden ende te min loon nemen". Door, als het intercultureel is, steeds over elites in de Gouden eeuw van Antwerpen en de Gouden eeuw van de Republiek te schrijven, blijven de interculturele aspecten uit het dagelijks leven van gewone mensen nog steeds fors onderbelicht, zelfs in een nochtans wonderlijke roman als *Wildevrouw* van Jeroen Olyslaegers. Ook deze studie wordt dit als zodanig niet gethematiseerd, al liggen de bouwstenen er.

Dit boek is gebaseerd op de brieven van della Faille aan van der Meulen. Die laatste, gehuwd met Hester, de zus van Jacques, wordt al meer dan een halve eeuw bestudeerd omdat hij een omvangrijk archief heeft nagelaten dat in Leiden bewaard wordt. Dat geeft, zoals de brieven van Jacques doen, zowel een inzicht in de onderlinge vaak zeer gespannen verhoudingen in een select clubje handelsfamilies als in de modus operandi van Jacques als hij zich in Middellandse Zee-avonturen stort. Dat brengt mij bij het tweede punt. Nog steeds schrijven wij geschiedenis vanuit huidige landsgrenzen, ook al hadden die in vroegere eeuwen een heel andere betekenis. In het bijzonder voor de Nederlanden waren migraties met aangrenzende regio's en binnen de Nederlanden voortdurend van betekenis. In 1585 trok Daniël van der Meulen zijn handelsfirma weg uit Antwerpen, verplaatste ze eerst naar het Noord-Duitse Bremen en landde in 1591 in Leiden. Zo combineerde hij zijn protestantse overtuiging met het uitbreiden van zijn handelsnetwerk. Vanuit Leiden legde hij zich opnieuw toe op het Middellandse Zeegebied waar Jacques mee blijven handeldrijven was. Richting het Elizabethaanse Engeland, Frankrijk en Spanje waren Nederlandse migraties dagelijkse realiteit, ook los van dringende oorlogsomstandigheden. Aan het einde van zijn leven keerde Jacques, die protestant geworden was, berooid terug naar zijn broer in Antwerpen en stierf er als katholiek. De Nederlanden en de Nederlanders waren in al die opzichten transregionaal. Een zeer gedegen historisch werk als dit maakt dat helder. Jacques della Faille stamde uit een Antwerpse familie, streek neer in Haarlem ten gevolge van de Spaanse herovering van de Scheldestad, maar voerde nog steeds handel met Italië en Spanje zoals dat al enkele eeuwen vanuit de Lage Landen gebeurde. De grote verdienste van dit boek is dat het met de briefwisseling in de hand onomstotelijk toont dat de overgang van een Spaans bestuur in de hele Nederlanden naar een splitsing met twee Nederlanden tot gevolg niet betekende dat de handelsrelaties die politieke realiteit naadloos volgden. Integendeel, ook handelaren uit Holland hielden een vaste stek in het katholieke Italië en het katholieke Spanje. Omgekeerd waren Spaanse autoriteiten regelmatig gealarmeerd dat Vlamingen crypto-Hollanders konden zijn. Een moeizaam opstarten van de Middellandse Zeehandel van de Republiek, zoals historici vroeger stelden maar intussen meer en meer betwijfelen, gaat uit van een natiebrede inspanning in de Republiek, maar intussen is wel duidelijk dat handelsfamilies de kansen grepen als ze konden, wars van wat overheden wilden. Zo wijzen de brieven van Jacques nauwgezet uit dat hij niet zelden betrokken was bij schimmige deals die hem, eveneens niet zelden, in verlegenheid, tot verlies van scheepsladingen en, onvermijdelijk, dure processen brachten. Landsgrenzen en religieuze en politieke verschillen leidden wel degelijk tot veranderende posities, maar voor de handel was het transregionale perspectief alomvattend.

Jacques della Faille behoorde tot een familie die een klassieke opgang meemaakte. In het begin van de zestiende eeuw was de familie della Faille van Wevelgem, nabij Kortrijk, in het

zuiden van Vlaanderen naar Antwerpen in Brabant uitgeweken. Van voorspoedige landbouwers hadden ze zich met succes getransformeerd tot rijke groothandelaren. Dat viel niet elke familie te beurt. Jacques' oudste broer Jean verwierf de heerlijkheid Waarloos in Kontich en verankerde zo, evenals andere nazaten, de naam in het huidige erfgoedlandschap. Jacques was een tweede generatie telg (en toch een beetje een zwart schaap blijkt uit deze studie) die een volgende migratiestap zette en zoals vele anderen zijn kapitaal en connecties in Haarlem veiligstelde, toen Spaanse troepen grote onrust brachten in Brabant, Vlaanderen en de oostelijke provincies. Niettemin was de Spanjehandel zijn grootste doel. Daar bleef het Nederlandse textiel een vaste waarde. Maar de economische crisis van het einde van de jaren 1590 trof ook Spanje hard. Het gevolg waren beperkingen op schepen en op uitvaren die ook Jacques flink parten speelden. Enkele in beslag genomen schepen kostten hem een fortuin. Na enkele voortreffelijke jaren sukkelde hij verder, zoals handelaren wel vaker overkwam. Het toont allemaal aan hoe fragiel het ecosysteem van gedurfde handel was. Een enkele beslissing van een overheid of een verkeerde gok van een handelaar kon verstrekkende gevolgen hebben. En een onbehouwen Jacques della Faille blunderde geregeld. Het fraaie aan dit boek is dat het uit de brieven de details haalt hoe stromannen gekozen worden, dwaalsporen naar andere landen en scheepsvlaggen uitgezet worden om overheden te misleiden, een weifelende financiering gebaseerd op veronderstelde markeffecten tot op het einde de spanning erin houdt en onderling vertrouwen een al te schaars goed is. Zoals auteur Eric Wijnroks met zijn boek uit 2003 over de handel tussen Rusland en de Nederlanden van 1560 tot 1640 al aangetoond had, gebeurde dat alles tegen een achtergrond van heel soepele transregionale contacten die het enige vaste fundament waren. Het enige jammere aan dit huidige boek is dat het perspectief van de brieven de vertekening laat zien van steeds wisselende humeuren en allianties tussen familieleden en zakenpartners die tot eindeloze ruzies leidden die te veel inkt doen vloeien en de aandacht dreigt af te leiden van het wereldse panorama waarop Jacques della Faille de blik hield.

Het derde punt is dat die transregionale handel bij uitstek interculturele dimensies had. In de eerste plaats kan gewezen worden op de omgekeerde beïnvloedingspijl dan we meestal veronderstellen: de laatmiddeleeuwse en zestiende-eeuwse Middellandse Zeewereld bepaalde wat in het Europa ten noorden van de Alpen gebeurde en niet omgekeerd. Zo was de Antwerpse aluinhandel traditioneel in handen van Genuezen en de marginale positie van de Nederlanders in de Ligurische havenstad veranderde niet wezenlijk na de scheiding in de Nederlanden. Dat is uiteraard te kort door de bocht, want de Vlaamse en nadien Hollandse textielindustrie waren bakens van kwaliteit in een ontluikende transoceanische handel. Maar het punt is dat Italië de toon zette, ook nog ten tijde van Jacques della Faille. Ten tweede, voor mensen uit de Nederlanden waren Spanje (en Portugal) springplanken naar Afrikaanse, Amerikaanse en Aziatische werelden. In dit boek wordt dat geïllustreerd met de voor Jacques spannende handel met Marokko. In het gebied rond Marakkesh heerste toen de zelfstandige islamitische dynastie van de Saädieten in de persoon van Al-Mansur, een tijdgenoot van Filips II van Spanje en niet min gewichtig als het aankwam op het efficiënt organiseren van zijn staat, in het geval van Al-Mansur als noordelijk eindpunt van de Sahararoutes die goud, koper, ivoor en slaafgemaakten naar de Middellandse Zee brachten. Uit het Iberische schiereiland weggevluchte moslims en Sefardische joden maakten mee de dienst uit van de handelsgemeenschappen en overheidsadministratie in Marokko. Dat was dus een interculturele setting.

Ook hier was de pijl omgekeerd. De solide staat van Al-Mansur lokte Jacques om er vanaf 1588 handel te drijven. In 1600, het jaar van zijn laatste brieven met van der Meulen en bijgevolg het laatste met betrouwbare documentatie over Jacques' handelsactiviteiten want er is weinig ander van hem bewaard, was hij er nog steeds actief. Bovendien kreeg Jacques interesse in de islamwereld (p. 170). Want alle verhalen daarover spraken over enorme

handelsstromen en grote winsten en dat deed hem watertanden. Overigens waren er, zoals Maartje van Gelder aangetoond heeft, in deze periode ook Nederlanders die zich in Noord-Afrika tot de islam bekeerden. In het laatste kwart van de zestiende eeuw was Marokko zeer aanlokkelijk en trok het handelsverkeer aan dat politieke, religieuze en culturele grenzen vlot overschreed. Veel handelsvolume leverde dat niet op, maar de voortdurende relaties tussen de Republiek en Marokko verduurzaamden in 1610 tot het eerste staatsverdrag tussen een christelijk en een niet-christelijk land. Het boek heeft ruim aandacht voor deze brede, interculturele historische context en verstrekt vele aantrekkelijke details over de Italië-, Spanje- en Marokkohandel van een man die ongeduld aan roekeloosheid paarde.

Johan Verberckmoes

Jiyun Zhang, *Shaman and Intangible Heritage in Northern China: Critical Heritage Studies, UNESCO, and Media Archaeology*. Leiden: Sidestone Press, 2025. 257 p., ISBN 978-94-6428-105-7, € 45; e-book 978-94-6428-107-1, € 15.

Jiyun Zhang is an active scholar in the field of UNESCO Intangible Cultural Heritage (ICH) research. Her studies and publications primarily integrate interdisciplinary approaches: Critical Heritage Studies and (Animated) Film and Media Studies. This book originates from her doctoral dissertation completed at the Vrije Universiteit Brussel. Employing theoretical perspectives from Critical Heritage Studies and Media Archaeology Studies, it provides an in-depth analysis of two core questions: How can shamanistic expressions—long marginalized as “superstitions” or relics of the past—be reimagined as vital components of ICH within the UNESCO framework? And what are the opportunities and challenges for safeguarding these practices in a rapidly transforming world?

This book is divided into four sections. Part One traces the evolution of Shamanic expression within China’s historical context, analyses how the discourse of “modernity” marginalized it as “superstition,” and explores its intrinsic connections to early historiography, folk beliefs, medical science, and performing arts. Part Two examines the relationship between shamanism and sustainable development. Drawing on philosophical and ecological theories, it repositions ICH preservation as a global cultural niche-constructing project that addresses contemporary crises. Part Three uses the Manchu people as a core case study to examine the historical evolution of ethnic identity and the construction of shamanic cultural heritage. It critically analyses the tension between “authenticity” and the discourse of cultural diversity within contemporary museums and cultural tourism. Part Four employs Media Archaeology to critically examine the role, potential, and limitations of media technologies- particularly UNESCO nomination videos- in the construction and dissemination of shamanic cultural heritage.

The most compelling section is Part Two, which repositions shamanic ICH as a resource for sustainable development. Zhang employs straightforward academic English to frame the discussion, using the heritagization of Mount Everest as a starting point. By tracing the institutional evolution from the 1972 World Heritage Convention to the 2003 Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Zhang reflects on the limitations of the “culture/nature” dichotomy in international heritage management, illustrating how integrating marginalized “shamanism” into heritage theory, policy, and practices signifies efforts to bridge the “modern” divide. Second, Zhang deconstructs policy discussions and implementation practices surrounding China’s ICH legislation. By critiquing the power

dynamics between the state and CGIs (Communities, Groups, and Individuals), Zhang emphasizes the pivotal role of cultural brokers in mediation. Most intriguingly, Zhang reevaluates animism through the lens of actor-network theory, challenging Western anthropocentrism. Finally, Zhang pioneers the integration of Confucian interpretation of disaster and abnormality, ANT, and ecological niche construction theory. This framework conceptualizes ICH as a cultural ecological niche construction- a generational accumulation process where humanity collectively modifies environments and creates ecological legacies. Part Two elevates ICH from a cultural discourse to an ecological and governance issue, substantially expanding traditional heritage research paradigms.

Finally, Zhang's case study on "shamanistic totem poles" is the most representative and instructive. The so-called "totem poles" displayed in the museum of Yitong Manchu Autonomous County clearly draw stylistic inspiration from North American indigenous peoples (particularly the Tlingit), rather than the historical forms of Manchu Solo poles or Hezhen poles. Zhang points out that the "shamanic totem pole" itself is a 20th-century academic construct. By overlaying imported ethnographic terminology with commercial tourism logic, it produces a hybrid image that neither remains faithful to local traditions nor caters to the "exotic imagination" of urban tourists. This directly triggered critical discourse within local academia regarding "fake folklore." This critical perspective and the ensuing discussion on "authenticity" provide another vivid case study for international heritage studies.

In today's world, where multilateralism and the global governance framework face challenges, it is also worth further discussion whether the cultural policy perspective proposed by the author, based on UNESCO's heritage mechanisms, still holds practical influence. Subsequently, by situating shamanic cultural expressions within the frameworks of critical heritage studies, media archaeology, and sustainable development, this book demonstrates the significant role of ICH research in understanding the relationship between humanity and nature, cultural diversity, and global governance issues.

Yuxin Yan